

Az elidegenedés- és antropológia-vita politikai összefüggései A marxista filozófia reneszánszától a filozófusperig

Lehmann Miklós
MTA Filozófiai Intézete (1998)

E tanulmány célja az elidegenedés- és antropológia-vita, elsősorban történeti és politikai szempontok szerinti feldolgozása. Nem kívánom részletesen ismertetni az egyes vitacikkeket és álláspontokat, inkább a főbb kérdések politikai vonatkozásait kísérem meg feltárni, valamint azokat a társadalmi történéseket, melyek a viták gyökereit és légkörét alapvetően meghatározták. Mindez szükségessé teszi, hogy néhány ponton kitérjek más, párhuzamosan folyó vitákra is, melyek álláspontom szerint nem határolhatók el következetesen a címben jelzett két vitától. Meg kell vizsgálnom azt a kérdést is, hogy maguk a viták - tartalmuktól elvonatkoztatva - milyen célt szolgáltak az adott társadalmi körülmények között, végül pedig fel szeretném vázolni, milyen okok vezettek el a viták elfojtásához, a marxizmus "reneszánszának" ellehetetlenítéséhez.¹ Meggyőződésem ugyanis, hogy az első szélesebb körben elterjedt vita (az elidegenedés) fő témájával egy olyan, közel egy évtizedig tartó korszak kezdetét jelzi, melyben a tét a marxista filozófia, illetve annak ideológiává süllyesztése volt: az első vitától így egyenes út vezet a viták képletesnek mondható lezárásáig, a filozófusok ellen folytatott vizsgálatokig.

A két vita összefüggése mindenképp indokolja, hogy együtt tárgyaljuk őket: leegyszerűsített célkitűzésében a szocializmus az elidegenedés leküzdésére törekszik, a teljesen humánus, az elidegenedéstől mentes társadalom felépítésére, a kommunizmusra, melyben létrejön az emberi lényeg és a konkrét egyedi lét összhangja. Az elidegenedés megszüntetéséhez vezető út tehát a szocializmus humanizálásán át vezet; az antropológia-vita központi kérdései pedig Marx antropológiai gondolatait és az emberarcú szocializmus megvalósíthatóságának lehetőségét kutatják. Mindkét vitában felmerül ugyanakkor a valós szocialista gyakorlat és a marxi elmélet néhány illeszkedési anomáliája, amely rajtuk túlmenően más vitákban (így többek között az irányzatok problémája a marxizmusban, a társadalomontológia, valamint a társadalmi törvények körüli vitákban) is szerepet játszanak.

Előzmények

Néhány évvel az 1956-os események után, az 1958 és 1962 közötti művelődéspolitikai "visszakeményedést" követően a filozófiai élet jelentősen felélénkült: a korábbi inkább ideológiai, elsősorban antiimperialista témák helyébe egyre inkább tényleges filozófiai kérdések és problémák kerülnek. A pártvezetés számára a filozófia leginkább az ideológiai harc egyik hatásos eszközét jelentette, nem látott veszélyt azonban abban sem, ha a filozófusok - természetesen továbbra is a marxizmus talaján állva, - hagyományosnak tekinthető filozófiai témákkal, így például etikával és

¹ Dolgozatom gerincét az a kutatás adja, melyet a Politikatörténeti Alapítvány támogatásával végezhettem a Magyar Országos Levéltár egyes MSZMP-dokumentumai felhasználásával. E helyen szeretném megköszönni az Alapítvány anyagi és tudományos támogatását, különösen pedig Ripp Zoltán, a Politikatörténeti Intézet munkatársának és a Levéltár dolgozóinak szíves segítségét. Köszönet illeti Lendvai L. Ferencet is, aki tanácsaival segítette munkámat.

esztétikával is foglalkoznak. A problémák kidolgozása számos marxista filozófus számára termékenynek és előremutatónak bizonyult, hiszen itt sokszor még szűz területeket lehetett fellelni. A fellendülés fő sodrásiránya azonban a *marxizmus filozófiai visszavétele*: reneszánsza a dogmatikus, ideológiai értelmezések elvetését célozza, a marxizmust filozófiaként, elemzési módszerként kezeli.² A reneszánsz kezdetét Csizmadia Ervin 1965-re, Lukács György: *Az esztétikum sajátossága* című könyvének megjelenésére teszi,³ ekkortájt kezdődik az antropológia-vita is a *Valóság* hasábjain. Az elidegenedés kérdésével foglalkozó vita azonban már 1962 táján elkezdődik (ebben az évben tartott Vajda Mihály *Kommunizmus és a munka elidegenedésének kérdése* címmel előadást a Filozófiai Intézet tudományos ülészakán⁴), nagyobb nyilvánosságot pedig szintén a *Valóságban*, 1964-ben kap.

Az SZKP XXII. kongresszusa után a magyar pártvezetés nagyobb mozgásterrel rendelkezik, és engedékenyebb magatartást mutat az értelmiséggel szemben, ahogyan azt az MSZMP VII. kongresszusa és Kádár János “aki nincs ellenünk, az velünk van”-elvé is tükrözi.⁵ Politikai szempontból az MSZMP számára a filozófiai viták nemhogy ártalmatlannak, hanem egyenesen előnyösnek látszottak, mivel egyrészt egyfajta ideológiai legitimációt, propagandát és a marxizmus hegemoniáját biztosították, másrészt az értelmiség jelentős részét, meghatározó személyiségeit sikerült így olyan tevékenységre bírni, mellyel (akárcsak kívülről is,) a pártot és annak irányvonalát támogatták. Ennek megfelelően az Agitációs- és Propaganda Osztály, a Tudományos és Kulturális Osztály és a Kultúrpolitikai Munkaközösség ajánlásai és javaslatai között rendre marxista filozófiai vitatémák és a viták ösztönzése szerepel.⁶

Az MSZMP vezetésének törekvése arra irányult, hogy az értelmiség lehetőleg minél szélesebb körét tudja a párt soraiban; a párton kívüli értelmiségiéknél pedig nagy súlyt fektetett arra, hogy többségükben részt vegyenek az eszmei-ideológia képzés valamely formájában.⁷ Az értelmiség aktivitását jelentősen sikerült is fokozni, ez azonban abban is megnyilvánult, hogy egyre nagyobb igény mutatkozott a politikai kérdések megvitatására, így a légkör különösen kedvezett a nagyobb nyilvánosság előtt folyó viták kialakulásához.⁸ A közélet tehát kedvező jelként értékelte a viták lehetőségének biztosítását, miközben az MSZMP saját javára könyvelhette el az értelmiségi mozgósítását, gondosan ügyelve persze arra, hogy a vitákat figyelemmel kísérje és felügyelje. Már ekkor felmerült az a probléma is, hogy egyes körök, különösen az ortodox marxisták ellenszenvvel, időnként megütközéssel fogadták, hogy elsősorban a filozófiai viták terén marxista-leninista nézetekről egyáltalán vita alakulhat ki, mivel e körök szerint azok igazsága egyértelmű. A hivatalos válasz ekkor még beérte

² Csizmadia Ervin (1995) I. 20-25.

³ I. h.

⁴ Az ülészak témája: “A filozófia néhány kérdése a Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. kongresszusának fényében”. A Filozófiai Intézet beszámoló jelentése az 1962. évről, MOL 288. fond 33/1963/35 öe. 138.

⁵ Révész Sándor (1997) 131-132.

⁶ Pl. Javaslat a Politikai Bizottságnak az MSZMP KB mellett működő elméleti munkaközösségek 1965. évi tervére, MOL 288. fond 22/1964/1. öe. 55.

⁷ Ennek sikerét már 1962-ben jelzi egy jelentés az Agitációs- és Propaganda Osztály anyagai közt: “...a tömegekre nagyobb hatást gyakorló értelmiségi szintre teljes számban részt vesznek valamilyen eszmei-ideológiai képzésben.” (MOL 288. fond 22/1962/1. öe. 174.)

⁸ Az idézett jelentés megállapítja, hogy az élénkülő vitakedv és igény az SZKP XXII. kongresszusát követő események eredménye (uo. 197-198.) az Agitációs és Propaganda Osztály jelentése az értelmiség helyzetéről a Népfrontmozgalomban pedig megállapítja, hogy az értelmiség “egyre nagyobb számban vesz részt a pártmunkában, társadalmi-politikai szerepet vállal.” (MOL 288. fond 22/1962/4. öe. 63.)

azzal, hogy a viták jelentőségét a nyugati propaganda fújja fel, valójában azonban a viták szigorúan marxista alapokon folynak.⁹

A társadalomtudományok terén lényeges problémát jelentett, hogy számos nagyobb szaktekintély az előző rendszer neveltjeként nem volt képes átvenni a tőle elvárt marxista szemléletet. Ennek megfelelően a párt világosan különbséget tesz az idősebb generáció és a fiatalabb korosztály között, az előbbieket a revizionizmus vádjával illetve. Az ellenük és nézeteik ellen folytatott ideológiai harc újabb teret nyitott a vitáknak, amelyek különösen akkor váltak jelentőssé, amikor a bírálendő revizionista-antimarxista nézeteket összekapcsolták a társadalomtudományok elmaradottságával, az idősebb korosztályt és nézeteit a fejlődés kerékkötőjeként beállítva. A társadalomtudományok hibáinak elsődleges okát “a pártos marxista igény, a marxista elméleti és módszertani megalapozottság gyengeségében” jelölik meg.¹⁰ A viták hiánya vagy gyengesége tovább ront a helyzeten, hiszen azok jelentősége a párt számára főként a marxista álláspont propagálásában, az elméleti meggyőzésben lenne.

A hazai filozófiai élet ugyanakkor jelentősen függött Lukács György helyzetétől. Lukácsnak az 1956-os szerepvállalását és emigrációját követően hazatérését ugyan már 1957-ben engedélyezték, ennek feltétele azonban az volt, hogy tartózkodnia kellett a közéleti szerepléstől, publikációi pedig egyáltalán nem jelenhettek meg. Mivel Lukács külföldön mégiscsak meg tudott jelentetni néhány írást, így 1960-ban ő volt olyan helyzetben, hogy feltételt szabjon: ultimátumszerűen terjesztette a pártvezetés elé, hogy 1956-ról és saját szerepéről csak abban az esetben hajlandó önkritikusan nyilatkozni, ha nemcsak számára, hanem tanítványai számára is biztosítanak publikációs lehetőségeket.¹¹ A helyzet rendezése mégis újabb négy évet várat magára. Köpeczi Béla egy 1964. január 22-én kelt előterjesztésében vázolja Lukács helyzetét, valamint javaslatot tesz arra, miként lehetne megoldást találni. Lukács mellett érvel, amikor arra céloz, hogy egyrészt értelmetlen itthon fenntartani a szilenciumot, ha külföldön amúgy is van lehetősége publikálni; másrészt, ha az ellenforradalomban szintén exponált Déry és Háy már megjelentetheti írásait, akkor érthetetlen, hogy a náluk nemzetközileg jobban elismert Lukács miért nem. Javaslatára szerint egy személyes beszélgetés keretében ki kellene puhatolni Lukács jelenlegi nézeteit, és fel kellene ajánlani azt a lehetőséget, hogy “megfelelőnek tartott tanulmányait” a hazai folyóiratokban közölje; mindemellett rá kellene szorítani, hogy kéziratait csak az állami szabályok betartásával juttassa külföldre.¹² Ezt követően Lukács és tanítványai egyre élénkebben vettek részt a hazai filozófiai közéletben, bár Lukácsot többszöri kérelme ellenére csak 1967-ben veszik vissza a pártba.

Ilyen körülmények között születik meg 1964-ben a párt állásfoglalása a társadalomtudományi kutatások szabadságáról, a viták szabad légkörének biztosításáról. A tudományos kutatások, a kutatási témaválasztás szabadságának deklarálása mellett utalásokat tesz arra is, hogy e szabadság nem ütközhet a párt elveivel és érdekeivel -

⁹ MOL 288. fond 22/1962/1. öe. 186-187.

¹⁰ Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a társadalomtudományos munka megszervezésének és irányításának megjavítására (elhangzott a Bizottság 1963. május 13.-i ülésén), MOL 288. fond 41/8. öe. A vitákat illetően a Javaslat következőképpen fogalmaz: “Kevés a vita, s ezekben sem fogalmazódik meg mindig kellő határozottsággal a helyes marxista álláspont. Ilyen körülmények mellett a marxista társadalomtudományok nem tölthetik be kellően fő hivatásukat: a szocialista építés tudományos megalapozását, a világnézet, a tudat és magatartás formálását.”

¹¹ MOL 288. fond 33/1960/17. öe.

¹² Előterjesztés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak Lukács György helyzetéről (Köpeczi Béla, 1964. január 22.), MOL 288. fond 41/18. öe.

éreztetve, hogy a marxizmus hivatalos álláspontjával összeegyeztethetetlen vagy azt kiigazítani célzó elgondolásokat mint nem-tudományos elméleteket utasítja el. Leszögezi továbbá a viták elkötelezetten marxista alapját, a vitákban résztvevő kommunista tudósok felelősségét, valamint már ekkor elutasítja annak lehetőségét, hogy a vitákat a marxizmus pluralizálására használják fel, vagy a vitákban megfogalmazódó eltérő marxista álláspontokat a marxizmuson belüli különféle irányzatokként értelmezzék és kezeljék, miként az a marxizmus polgári kritikáiból kiérződik, és egyaránt fenyeget a jobboldali és a baloldali revizionizmus felől (megadva ezzel a kétfrontos harc elvi alapját). Feladatként a viták ösztönzését jelöli meg, valamint a helyes marxista nézetek vitákban való győzelmének biztosítását.¹³ Lényegében ezek az elvek térnek vissza a párt által később kitűzött ideológiai és tudománypolitikai irányelvekben, később pedig hasonló érvelés található a marxizmus pluralizmusának elutasítása és a tudományos alkotói szabadság helyes értelmezése mellett is.

Az elidegenedés-vita

A vita leginkább ismert és nyilvános részét az a vitacikk-sorozat adta, amely a *Valóság* hasábjain folyt az 1964-1965-ös években, valamint később, 1968 táján. A folyóirat az 1964/2-es számában tette közzé Almási Miklós: *Elidegenedés és szocializmus*, valamint J. N. Davidov: *Lefebvre és "elidegenedési elmélete"* című tanulmányát a szerkesztőség felhívásával együtt, melyben a két cikket vitaindítóként tünteti fel. Reményeik szerint a következő számokban több, e témával foglalkozó írást tudnak majd közölni, tervbe vették továbbá egy összefoglaló szóbeli vita szervezését is. Számos cikk közlése után¹⁴ erre 1964. november 9-én került sor a Kossuth Klubban, majd a szerkesztőség a vita - legalábbis a *Valóság* oldalain való - lezárásaként összegzést közöl az 1965/2-es számban, melyben az élő vita hozzászólóinak főbb mondanivalóit foglalja össze.¹⁵ A *Valóság* mellett ez idő tájt több olyan cikk jelenik meg a *Kortársban* is, melyek szorosán kapcsolódnak a vita menetéhez.¹⁶

¹³ "A párt híve a szabad alkotói légkörnek, a nyugodt munkafeltételek biztosításának. Híve az alkotó, tárgyilagos, tudományos vitáknak, mert enélkül nem fejlődhet a tudomány. Ezek a viták akkor termékenyek, ha elvi alapokon folynak, és nem személyi vagy csoportérdekek diktálják őket. A viták eredményessége és a tudomány fejlődése érdekében meg kell akadályozni azt is, hogy a viták szabadsága címén antimarxista nézeteket csempésszenek tudományos életünkbe. A kommunista tudósok fontos kötelessége, hogy a vitákban következetesen képviseljék és védelmezzék a marxizmus álláspontját." (Az MSZMP Országos Ideológiai Konferenciájának beszámolója, MOL 288. fond 41/26. öe. 37-38.)

"A marxizmus tudományos tartalmával és nemzetközi jellegével összeegyeztethetetlen a marxizmus felbontása többféle marxizmusra, a marxizmus 'pluralizálása', amire a marxizmus polgári kritikusan, valamint a 'baloldali' és jobboldali revizionisták egyaránt törekednek." (uo. 53.)

"A szemináriumokon és konferenciákon ösztönözzük a vitát, a helyes nézetek vitában való győzelmét." (uo. 68.)

Érdeemes megjegyezni, hogy a tervezet kitér az antropológia kérdésére külön is annyiban, hogy a marxizmussal szemben felhozott szokásos ellenérvek egyikeként a marxista antropológia hiányát említi: "...a marxizmus nem vesz tudomást az emberről, ezért 'humanizálásra' szorul." (uo. 57-58.)

¹⁴ Márkus György (1964), Vörös Gyula (1964), Angelusz Róbert (1964), Adam Schaff (1964), Fukász György (1964), Ágh Attila (1964), Lick József (1964), Halász László (1964).

¹⁵ A vitát Huszár Tibor vezette, hozzászólók: Lick József, Vajda Imre, Sándor Pál, Márkus György, Heinrich Taut, Hermann István, Vörös Gyula, Almási Miklós, Munkácsi Gyula, Heller Ágnes, Ágh Attila, Angelusz Róbert, Halász László, Garai László, Wirth Ádám, Mátrai László, Hegedűs András, Vajda Mihály és Gulyás Vilmos.

¹⁶ Heller Ágnes (1964), Hermann István (1964), Veres Péter (1964; 1965), Hegedűs András-Márkus Mária (1965).

A vita közvetlen előzménye, hogy 1962-ben először jelent meg Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratainak* magyar kiadása (Marx, 1962), amely az elidegenedés-probléma egyik alapvető forrása. Az esemény egyértelműen jelzi, hogy a filozófia érdeklődése ekkor a korai Marx-művek felé fordult, melyek két szempontból is jelentősek lehetnek: egyrészt olyan problémák jelenhettek meg a marxizmuson belül, amelyek mindeddig nem kaptak kellő hangsúlyt (mivel pl. *A tőke* nem foglalkozott velük kiemelt helyen), másrészt ezeknek a problémáknak egy olyan megoldási lehetőségét nyújtották, amely kikényszeríthette a hivatalos marxizmus egyes tételeinek kiigazítását.

A folyamat, amely ehhez vezetett, részben abból táplálkozott, hogy a szocialista országokban tapasztalt jelenségek (mint pl. a személyi kultusz és 1956 eseményei) marxista magyarázatot követeltek, ugyanakkor nem voltak egyértelműen beilleszthetők a magyarázatok eddigi keretei közé; az említett szabadabb tudományos légkör felvillantotta e jelenségek viszonylag újszerű tárgyalásának lehetőségét. Az elidegenedés esetében a tudományos marxizmus nem adott választ arra, hogy a szocializmus építésének második évtizedében miért tapasztalható még mindig egy olyan jelenség, melynek a marxi előrejelzések szerint lassanként el kellett volna tűnnie. Természetesen lehetséges egy olyan egyszerű válasz is, amely a problémát összekötné azzal a ténnyel, hogy a történelem folyamán ez az első szocialista átalakulás; így senki sem képes megmondani a szocializmus felépítésének tényleges hosszát - ez azonban a tudományos közvélemény számára nem magyarázat. Az, hogy létezik-e a szocializmusban is elidegenedés, ténykérdés; a tudományos válasz tehát elsődlegesen az elidegenedés pontos definíciójára és értelmezésére törekszik. Az elidegenedés fogalma legáltalánosabban arra a folyamatra utal, melyben az ember felett ellenőrizhetetlen hatalmat alkotnak az általa létrehozott anyagi, szellemi vagy társadalmi produktumok. A marxizmus uralkodó álláspontja szerint ez elsősorban az elidegenedett munkában érhető tetten, ám Marx nyomán lehetséges a társadalmi viszonyok elidegenedésének hangsúlyozása (melyet alátámaszt a társadalmi folyamatok Marx által kiemelt alapvető, az egyén számára meghatározó jellege). Mindez a kérdést olyan irányba orientálja, hogy mindennemű termelési folyamat, egyáltalán az árutermelés (amely egyértelműen tetten érhető a szocialista viszonyok között is), vagy maga a tervgazdálkodás előidéző elidegenedést, valamint azok a társadalmi jelenségek, melyek a szocializmust jellemzik, tápot adnak-e az elidegenedés megjelenéséhez (utalnék itt pl. a Hegedűs András és szociológiai kutatócsoportja által végzett bürokrácia-kutatásokra).

Az elidegenedés kérdése tehát az 1960-as évek magyar valóságában megjelenik, egyrészt hagyományos értelemben mint az egyén és emberi lényege közötti szakadás, másrészt mint a tőkés termelési mód jellegzetességeihez kötődő objektív esemény (ugyanakkor e jelenségek felszámolása is kérdést jelent), harmadrészt pedig annak a marxi jövődőlésnek a beváltásában, amely a kommunizmust mint az elidegenedéstől mentes társadalmat mutatja be. A kollektív forradalmi tevékenység társadalmában ugyanis elvileg megszűnik a szakadás lényeg és egyedi létezés, termelés és tevékenység között.¹⁷

A *Gazdasági-filozófiai kéziratok* megjelenése így tápot adhatott olyan viták kialakulásának, amelyek a szocializmus említett problémáival foglalkoznak. Vörös Gyula a könyv megjelenését üdvözölve egyben hangot adott e vitáktól való félelmének: az elidegenedés és a humanista kommunizmus, humanista marxizmus szerinte olyan

¹⁷ Márkus György (1997) 155-156.

kategóriák, melyeket a polgári filozófiából, illetve annak marxizmus-kritikájából vesznek át. A szocializmus számára e kérdések nem jelentenek akkora problémát, amekkorának azt a polgári ideológia beállítani igyekszik, sokkal inkább partikuláris jelenségeknek, a szocialista építés szükségszerű velejárójának számítanak.¹⁸

Vörös Gyula ekkori érvei, különösen pedig érvelési módja a vita során az ortodox marxista álláspont védelmezőinél köszönnek vissza, ő maga pedig a Kossuth Klub-beli ankéton lényegében ugyanezeket az érveket visszhangozza, az akkorra már artikulálódott reformista, illetve mérsékelt álláspontok ellenében. Hozzászólásában kifejti, hogy nem beszélhetünk elidegenedésről a szocialista társadalmi-gazdasági rendszer keretei közt - akik ezt állítják, félreértelmezik a tényeket. Vitapartnerei nem tudják meggyőzően kimutatni a jelenséget sem a munkamegosztásban, sem pedig az árutermelésben, szándékaik pedig a szocializmus egyfajta "demokratizálását" célozzák, amely viszont a szocializmus egész társadalmi-gazdasági szerkezetének megváltoztatására irányul. Meggyőződése szerint a hiba alapja, hogy a szocialista fejlődés ellentmondásait antagonisztikusaknak tételezik, holott ezek az ellentmondások, melyek éppúgy származhatnak a polgári gondolkodás maradványiból is, mint a szocialista gazdasági rendszer fejlődési fokából, gyakorlati gazdasági és politikai hibákból, alapvetően összebékíthető és megszüntethető ellentmondások. Az elidegenedés marxi fogalma viszont kizárólag az antagonisztikus gazdasági és társadalmi viszonyokra alkalmazható, amelyek alapja a tőkés termelési rend jellegzetességei, a bérmunka és a termelőeszközök tőke-jellege. Hibásnak tartja azt is, hogy az elidegenedés-koncepció hívei Marx fiatalkori műveire (így például éppen az 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratokra*) helyezik a hangsúlyt *A tőke* és más későbbi művek mondanivalójának kárára.¹⁹

Az ortodox marxizmus egy másik megközelítése szerint (Sándor Pál helyezkedik például ilyen álláspontra) az olyan modern polgári filozófiák, mint a neotomizmus és az egzisztencializmus igyekeznek ébren tartani az elidegenedés kérdéskörét, egyes marxista filozófusok pedig gyanútlanul átveszik ezeket az elveket. Mindkét ortodox nézet összefonódik azzal, hogy tagadják az elidegenedés új formáinak létrejöttét, a fogalmat csak a klasszikus kapitalizmus viszonyai közt tartják értelmezhetőnek.

Szemben ezekkel a nézetekkel, a marxizmus megújításának hívei az elidegenedést nem csupán a fiatal Marx egyik kulcsfogalmának tartják, hanem a marxizmus egy középponti kategóriájának. Márkus György szerint a szocializmus egy olyan átmeneti társadalmi forma, amelynek lényegi vonása az ellentmondások felbukkanása és megoldása. Ezek az ellentmondások tehát inkább előbbre vívőek, mintsem károsak a kommunizmus távlati megvalósítása szempontjából, így helytelen lenne eliminálni vagy elhallgatni azokat a szocializmus egy idealista értelmezése érdekében. Márkus ugyanakkor elutasítja az erőltetett határvonást Marx korai és érett művei között: mivel egy gondolati fejlődési folyamattal állunk szemben, ezért itt a koncepció kibontakozása, nem pedig ellentétes tendenciái lényegesek.²⁰

¹⁸ Vörös Gyula (1963)

¹⁹ Vita az elidegenedésről, *Valóság* 1965/2. 5.

²⁰ Márkus ezt a nézetét a 90-es években felülvizsgálja: *Elidegenedés Marxnál és Lukácsnál* című írásában (Márkus, 1997) nem tartja folyamatosnak a marxi életműben az elidegenedés fogalmának jelentését, mivel az több lényeges ponton megváltozott. Erről 1972-ben, Marx *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* című művének (Marx, 1972) magyar nyelvű megjelenése kapcsán is feléled a vita. Ágh Attila e könyvet a fiatal és az idősebb, a humanista, a forradalmár és a tudós Marx közötti kapocsként értelmezi (Ágh, 1972), míg Vörös Gyula ezt az alkalmat is kihasználja, hogy a polgári és a revizionista

E táborban felmerült az az igény is, hogy az elidegenedést a humanizmussal párba állítva kíséreljék meg értelmezni. A konkrét jelenségekből kiindulva, az elidegenedés tényszerűen felmerül a szocializmusban, azonban mivel távlati célja a kommunizmus mint a “szabadság birodalmának” (Vajda Mihály) megvalósítása, ezért alapvető törekvése a társadalmi rend humanizálása. Ebben a folyamatban az elidegenedés kategóriája a történelmi fejlődés kulcsát adhatja meg. Hegedűs András szerint a humanizmus és az elidegenedés ebben a történelmi folyamatban egymást kiegészítő fogalompárok, melyek korántsem kritizálják a szocializmust, hanem annak alapfolyamatait írják le. A személyi kultusz állama politikailag-szervezetileg egyértelműen elidegenedett állam, annak pedig semmi értelme, hogy elhallgassuk ezeket a szocialista állam fejlődése szempontjából lényeges jelenségeket - ezzel csak a marxizmus alapvető humanizációs törekvéseit szorítanánk háttérbe.²¹

A hivatalos álláspont nem érthetett egyet e két - szempontjai szerint szélsőséges - nézet egyikével sem. Egyrészt ideológiai és politikai okokból nem adhatott igazat az ortodoxiának, mivel ezzel saját engedékenyebb, reformokra hajló politikáját kérdőjelezte volna meg. Hruscsov leváltása éppen ekkoriban tette bizonytalanná az eddigi politika folytatását, az ortodoxia megerősödése tehát Kádár János számára, aki saját irányvonalainak elfogadtatásán fáradozott, lényeges veszélyforrást jelentett. Legendás, lengyelországi útjáról hazatérve a pályaudvaron tartott beszéde (1964. október 19.) őszinte hangneme miatt bizalmat keltett a közvéleményben, mégsem oszlatta el az aggodalmakat, mivel világossá tette, hogy Magyarország politikája Moszkvától függ: létfontosságú tehát, milyen irányt vesz a szovjet politika.²² A bizonytalanságot ekkor a központi irányvonal úgy fejezi ki, hogy “egyaránt jobbra és balra is tüzel”²³: leegyszerűsítve, az ortodox marxizmus elveit túlságosan lejáratosítottnak és szektásnak tartja, a haladóbbakat pedig revizionistáknak bélyegzi.²⁴

Másrészt a marxizmus megújításának irányzata - hiába volt elvileg összeegyeztethető a hivatalos irányzattal - veszélyt jelentett egyaránt az események külföldi, elsősorban moszkvai megítélése és az itthoni hatalom egységessége szempontjából. Az elidegenedés a szocializmus kísérőjelenségeként, a viszonyok fejlődésének kikerülhetetlen következményeként olyan feladatot állítana a szocializmus történelmi menetét meghatározó párt elé, hogy az ellentmondások feloldásába kénytelen lenne bevonni az alternatív megoldásokat felvillantó más, ennél radikálisabb haladó nézeteket is.

Lényeges továbbá az a tény is, hogy a nyilvános vita megrendezésével az elidegenedés problémája sokkal szélesebb társadalmi perspektívához és nyilvánosságához jutott, mintha továbbra is csak egyes lapok cikkeiben merült volna fel. A Kossuth Klub-beli vita nem is az egyetlen ilyen esemény volt, hanem a TIT szervezésében - igaz, kisebb jelentőséggel - máshol is szerveztek hasonló vitákat, így

“marxológusok” ellen szót emeljen (Vörös, 1972). Szerinte sokan félreértelmezik az elidegenedést, kiterjesztve azt minden társadalomra, időnként pedig a humanista szocializmus hirdetésére használják fel (magyar szerzőket ugyan nem, csak Helmut Klages, David McLellan és Ernst Fischer nevét említi, ám egyértelműnek tűnik, hogy elsősorban Márkus Györgyre, Márkus Máriára, Heller Ágnesre, Hegedűs Andrásra és Vajda Mihályra gondol)

²¹ Uo. 11-12.

²² Tájékoztató Kádár János Lengyelországból való hazatértekor elmondott beszédjének visszhangjáról, MOL 288. fond 22/1964/8. őe. 190-193.

²³ Révész Sándor (1997) 141.

²⁴ Ld. pl. MOL 288. fond 35/1964/5. őe.

például Székesfehérváron a Filozófiai Szakosztály vezetésével 1964 végén. Itt a felmerülő főbb kérdések nem annyira az elidegenedés szocializmusbeli létét kérdőjelezték meg, hanem arra irányultak, milyen gazdasági alapjai lehetnek az elidegenedésnek a szocialista társadalmi viszonyok között, továbbá miként lehet kimutatni és bizonyítani, hogy a szocializmusban az elidegenedés kisebb mértékű - vagy éppen más, kevésbé központi jellegű -, mint a kapitalizmusban.²⁵ Az MSZMP vezetősége feltehetőleg időben fel is ismerte ezen események jelentőségét, mivel az elméleti munkaközösségek 1965-ös munkatervébe a már korábban is fellelhető témák (a szociológiai kutatások helyzetének értékelése, a természet- és társadalomtudományok világnézeti és metodológiai problémái) mellé felvette javasolt területként “a szocialista humanizmus aktuális vonatkozásait”, e tárgykörön belül pedig különösen az elidegenedés problémáját.²⁶ A *Valóságban* és a Kossuth Klubban lezajlott vita inspirálta feltehetőleg azt is, hogy a Pártfőiskola az 1964/1965-ös tanévben megtartott mindkét elméleti vitáját e témához kapcsolódóan szervezte: a szocializmus építésének dialektikájáról, a szocialista társadalmak ellentmondásairól, valamint az elidegenedési vita néhány kérdéséről.²⁷ Hasonlóképpen, a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetemek Filozófiai Tanszékein az elméleti viták egyik lényeges tárgya ekkoriban szintén az elidegenedés volt.²⁸ A téma központi ajánlása és a vele foglalkozó szerteágazó munka azt sugallja, hogy a pártvezetés ezektől a párthoz közel álló köröktől kívánt megfelelő stratégiai mintát meríteni a kérdés kezeléséhez, legalábbis elméleti szinten.

A *Valóság* vitájának azonban más következménye is volt. Az 1964-es Ideológiai Konferencia kritizálja a folyóiratot, a szerkesztőbizottság elnökét, Hegedűs Andrást pedig revizionistának bélyegzi. A vitát a szocializmus ügyének szempontjából hátrányosnak találják, így az a különös helyzet áll elő, hogy míg egyrészt deklarálják a viták általános hasznosságát és nemkülönben szabadságát, másrészt a konkrét vitát, mint a különböző nézetek megjelenésének terepét, elutasítják. Ebben a szellemben váltják le 1965. júliusában Hegedűst, aki a vita során “revizionista” nézeteket vallott; helyébe először Ortutay Gyula kerül, majd novembertől a mérsékelt álláspontot elfoglaló, a pártvezetés számára sokkal inkább vállalható Wirth Ádám lesz a főszerkesztő.²⁹

Antropológia

Az elidegenedés-vitához hasonlóan a marxista antropológia problémája körüli vita szintén a *Valóságban* kap először nagyobb nyilvánosságot; előtte azonban a kérdés már szűkebb körben is felmerül. Az Országos Ideológiai Konferencia téziseiről szóló javaslatban 1964-ben kiemelt helyen szerepel, hogy a marxizmus-leninizmus egyik lényeges kidolgozatlan része az emberről szóló eszmék, “az egyéniség szerepe és helye a szocialista társadalomban”.³⁰ A javaslattevők szerint ez különösen az értelmiségi réteg

²⁵ Feljegyzés a TIT 1964. november 15. - december 15. között történt fontosabb eseményeiről, MOL 288. fond 35/1964/14. öe.

²⁶ Javaslat a Politikai Bizottságnak az MSZMP KB mellett működő elméleti munkaközösségek 1965. évi tervére (Orbán László, 1964. december 23.), MOL 288. fond 22/1964/1. öe.

²⁷ Jelentés a Pártfőiskola 1964/65-ös tanévben végzett munkájáról, MOL 288. fond 22/1965/3. öe. 57.

²⁸ Jelentés a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetemek 1964/65-ös munkájáról, MOL 288. fond 22/1965/4. öe.

²⁹ Révész Sándor (1997) 140.

³⁰ Javaslat az Országos Ideológiai Konferencia téziseihez (MSZMP Hajdú-Bihar Megyei Bizottsága, Debrecen 1964. január 22.), MOL 288. fond 22/1964/2. öe. 79-85.

problémája, azaz feltehetőleg egy, a párt számára is érzékelhető társadalmi rétegigényről van itt szó.

A vita közvetlen előzménye továbbá az is, hogy külföldön, különösen pedig a nyugati marxizmusban az antropológia felkapott kérdés lesz. Franciaországban ez idő tájt a marxista antropológiához kapcsolódó vitában a filozófia legnevesebb képviselői szólalnak fel, amire ha csak óvatos bírálattal is, kénytelen valamiképp válaszolni egy szocialista ország marxista filozófiája, amennyiben nem kívánja elfogadni a vitába bekapcsolódóknak a létező szocializmusra nem éppen kedvező téziseit. A *Valóság* vitaindítójában (1965/11. szám) ezért két egymással szembenálló cikk közlésével vetik fel az antropológia kérdését: a francia Lois Althusser: *Marxizmus és humanizmus* című cikke (Althusser, 1965) mellé a vele polemizáló Ágh Attila: *Marxizmus és antropológia* című írását (Ágh Attila, 1965) választják. A francia marxisták nézeteinek ismertetését a következő két hónapban Jorge Semprun: *Althusser tanulmányához* című vitacikkével (Semprun, 1966), valamint a szerkesztőségnek a franciaországi vita összegzéséről szóló két írásával végzik el.³¹

Néhány további cikk közlése után a szerkesztőség egy közleményben a vitát egyelőre lezártnak tekinti, jelezve, hogy a közeljövőben más témák felé kíván fordulni.³² Ám az elkövetkező hónapok során még több antropológiai témájú írás jelenik meg, melyek arra utalnak, hogy a vita továbbra is élénken foglalkoztatja a filozófiai közvéleményt.³³ A szocialista országok filozófiai és szociológiai folyóiratainak szerkesztőbizottságai 1966 októberében Magyarországon megtartott konferenciáján az egyik fő téma a marxizmus emberképe lesz, mint a hazai és nemzetközi közvéleményt is élénken foglalkoztató aktuális kérdés. Somogyi Zoltán összefoglalója (Somogyi, 1967) kiemeli a magyar előadások és hozzászólások témáit, melyek nem csupán a marxizmus antropológiáját, hanem az elidegenedés marxi és polgári felfogását is tárgyalják. Az 1966/1967-es tanév őszi féléve során pedig az ELTE-n *Korunk problémái és a marxizmus* címmel előadást tart Roger Garaudy, aki az antropológia (valamint az elidegenedés) kapcsán kifejti a francia marxizmusban folyó vita eredményeit; előadásának írásos változata szintén megjelenik a *Valóságban*.³⁴ A kérdés továbbélését mutatja az is, hogy a Filozófiai Intézet csak jóval később, az 1969-71-es hároméves tervébe fogja felvenni a rendszeres antropológia kidolgozását a fiatal Marx ember- és társadalomelmélete alapján.³⁵

Az antropológia-vita első szélesebb körű megjelenése ugyan nem járt olyan következményekkel, mint az elidegenedése, azonban ez a vita is közrejátszott abban, hogy az értelmiségi közvélemény egyre inkább összekapcsoltan kezdi kezelni a két problémát. Ennek még lényegesebb hatásai is lesznek, hiszen a marxizmus számára ekkortól jelennek meg azok a kérdések, melyek a leírt jelenségeket már-már

³¹ Francia marxisták vitája a marxizmusról és a humanizmusról (összegzés), in *Valóság* 1965/12. és *A vita folytatása*, in *Valóság* 1966/1. A cikkekben ismertetik Etienne Fajon, Lucien Séve, Michel Simon, Henri Krasucki, Guy Besse, Jean Kanappa, Francis Cohen, Pierre Machery, Geneviève Navarri, Michel Brossard és Michel Verret nézeteit, valamint a Francia Kommunista Párt Központi Bizottságának határozatát és állásfoglalását a kérdést illetően.

³² Az antropológiai vitához, in *Valóság* 1966/7. Az eddig az időpontig megjelent cikkek: Farkas Endre (1966), Sándor Pál (1966), Farkas Gyula-Végh Gyula (1966), Lick József (1966), Leontyev (1966) Vétes L. (1966).

³³ Voigt Vilmos (1967), Wirth Ádám (1967)

³⁴ Garaudy (1966)

³⁵ Az MTA Filozófiai Intézete 1969-71-es hároméves terve, MOL 288. fond 36/1968/7. öe. 110-121.

számonkérően kezdik tárgyalni: néhány éven belül világossá válik, hogy a marxizmus alaptételei közül egynéhányat lényegesen ki kellene igazítani, ha a marxizmus továbbra is fenn akarja tartani történelmi szerepét, jelentőségét - és nem utolsósorban ígéreteit. Úgy tűnik, ez a folyamat majd a marxizmuson belüli irányzatok vitájában csúcsosodik ki.

A következő időszakban mindenesetre több folyóiratban jelennek meg elidegenedéssel és antropológiával foglalkozó cikkek. Az antropológia-vita egy kitágítását jelenti az az oldalhajtása, amely marxisták és keresztények - egyébként már régóta szorgalmazott és a párt által óvatosan támogatott - párbeszédében nyilvánult meg.

Az 1960-as évek közepére az egyházak működése rendeződik, tevékenységüket fokozzák. A párt hivatalos irányvonala az ideológiai harc és propaganda, a marxista társadalomtudósok egyik feladatának tekintette a vallásos világnézet elleni harcot, ami különösen élesen vetődik fel a hitélet élénkülése idején. Ennek a harcnak egyik eleme, hogy közös vitatémákról konferenciákat és ankétokat rendeztek marxisták, teológusok, papok és hívek bevonásával, melyeken az az érdekes helyzet állhatott elő, hogy mindkét fél egyfajta "térítő hadjáratba" kezdhetett. A párt óvatosságát ekkor az jellemezte, hogy általában nem kereste az alkalmakat a viták szervezésére, de nem zárkózott el a vallásos kezdeményezésektől.

A párbeszéd néhány jelentős nemzetközi eseményeit jelentette a nyugatnémet Paulus Gesellschaft által szervezett konferenciák, melyeket a hatvanas évek második felében évente rendeztek a magyar marxista társadalomtudósok jelenlétével és közreműködésével. Az antropológia-vita kiterjedtségét jellemzi az a tény, hogy az 1966-os konferenciát április 28. és május 1. között a dél-bajorországi Herrenchiemseeben is ennek szentelték: mint vitaindítójában Erich Kellner, a Paulus Gesellschaft alapítója és elnöke kifejti, lényeges vitatémaként merült fel az a feladat, hogy a kereszténység (akárcsak a marxizmus) egy rendszeres antropológia kifejlesztésének feladata előtt áll, melyben korunk társadalmi kihívásai és problémái is fontos tényezőket jelentenek (a konferencia *Keresztény humanitás és humanista marxizmus* cím alatt folyt). A konferencián vallási részről felmerült annak a polgári nézetnek egy változata, amely marxizmuskritikájában felrója, hogy az ember lényegét a személyesség, az egyéni vonások helyett csupán a társadalmiságban látja. A marxista tudósok válasza szerint ez a vulgármarxista értelmezés egyfajta torz elméletet tükröz, holott a marxizmus elidegenedés elleni harcában többek között az ellen is harcol, hogy a "személyes alkotóteremtő-képességeket" elválasszák az egyéntől.³⁶

A párbeszéd folytatásában a javasolt témák között ezután lényeges helyen szerepel az antropológia kérdése, de fellelhető az elidegenedés is (hiszen a marxista elmélet e két kérdést ebből a szempontból kénytelen összevontan kezelni). Az 1967-es javaslatban az antropológia elsősorban mint személyiségfejlődés, humanizmus, emberi méltóság és emberi aktivitás problémája jelenik meg, míg az elidegenedés a technikai társadalmak keretében merül fel.³⁷

A párbeszéddel párhuzamosan már 1966-ban jelennek meg olyan cikkek a *Vigiliában*, melyek a keresztény álláspontot ismertetik. Szomor Tamás *Személy és személyiség* című írásában (Szomor, 1966) a kereszténység személyfelfogását, az egyéniség szerepét elemzi, és még ebben az évben ismerteti Mihelics Vid azt a vitát,

³⁶ Beszámoló a Paulus Gesellschaft konferenciájáról, MOL 288. fond 22/1966/6. öe. 98-102.

³⁷ Javaslat a marxisták és a keresztények párbeszédének néhány feladatára, MOL 288. fond 22/1967/27. öe. 268-178.

amely a Paulus Gesellschaft említett konferenciáján folyt le.³⁸ A humanizmus kiterjesztését keresztény részről elképzelhetetlennek tartják az emberi elidegenedés különböző oldalainak felismerése nélkül (ami nyilvánvalóan a szocializmusban megjelenő formáit is érinti). Marx tévedését abban látják, hogy a vallási elidegenedést azonosítja az emberi elidegenedéssel, holott a vallás, a kereszténység marxi értelemben nem elidegenítő hatású: Istent az embertársban keresi és leli fel, tehát kiemeli az egyén, valamint a másik emberre mint egyénre történő odafigyelés fontosságát. Az elidegenedésnek az a formája, melyet Marx a kapitalista gazdasági viszonyokban, az áruterelésben és a munkamegosztásban fedez fel, semmiképp sem alkalmazható a kereszténységre, hiszen a keresztény vallás egyik központi mondanivalója a tárgyi lét, illetve a tárgyi lét uralmának elutasítása. Végső érve a vallás marxista kritikája ellen, amely meglepően hasonlít a marxizmusnak a polgári kritikák elleni érvéhez, az, hogy Marx állításai csak a hamis vallásra érvényesek, éppen arra a vallásra, amely ellen minden igaz kereszténynek küzdenie kell (míg fordítva, a polgári-vallási marxizmuskritika csak a vulgárm marxizmusra érvényes). Mihelics a kereszténység és a marxizmus közös céljára utalva idéz Roger Garaudynak az előző évi salzburgi konferencián elhangzott előadásából, aki felhívta a figyelmet a két ideológia közös felelősségére is, amikor a dialóguson való túllépésre buzdít.³⁹ Az a kép, amely e közös törekvést vázolja fel, a következő évek visszatérő témája lesz az elidegenedési és az antropológiai témájú magyar cikkekben is. Figyelemre méltó, hogy ebben a szellemben foglal állást 1968-ban Heller Ágnes is a *Tagebuch* körkérdésére adott feleletében (üdvözléstan-e a marxizmus?), amely kérdés nyilvánvalóan a folytatódó viták hatására, marxizmus és kereszténység hasonló jövőképe folytán fogalmazódott meg.⁴⁰ Heller szerint a szocializmus jelenlegi problémáinak leküzdése éppen azt a feladatot kívánják végbevinni, amely az emberarcú társadalom megteremtését célozza. A felmerülő kérdések olyan választ kívánnak, amely perspektívát képes nyújtani a szocializmus, "mint az el-nem-idegenedett társadalom felé vezető út számára" (Heller Ágnes, 1968, 104.). A 70-es évek elején írta e témához közeli következtetésekkel Vajda Mihály két - a hivatalos álláspont szerint elítélt - tanulmányát,⁴¹ melyekről 1989-es tanulmánykötete előszavában (e munkák csak ekkor jelenhettek meg először) így ír: "Arra a kérdésre keresik [e tanulmányok] a választ, hogy vajon minden ellenkező történelmi tapasztalatunk ellenére lehetséges-e megvalósítani a Földön a mennyországot, lehetséges-e az elidegenedés megszüntetése, azaz a megváltás." (Vajda Mihály, 1989, 5.) Az elidegenedés és az antropológia kérdése tehát nem pusztán a marxisták és keresztények párbeszédében, hanem, - miként ezt a filozófiában folyó viták résztvevőinek nézetei is részben tükrözik - a marxista filozófia egyik kulcskérdéseként is a kereszténység elképzeléseitől burkoltan áthatva jelenik meg ekkor a kommunista társadalom előzetes képének felvázolásában.

³⁸ Mihelics Vid (1966a), (1966b). Mihelics itt kifejezetten abból a szempontból kommentálja a vitát, hogy mind a kereszténység, mind a marxizmus egy olyan társadalom felépítését tartja végcéljának, melyben teljes igazságosság és szabadság uralkodik (leegyszerűsítve: a kommunista társadalom "Isten országának" egy földi megfelelője lehet).

³⁹ "Ha a katolikusok és a marxisták egyformán és egymás oldalán vállalják az ember teljes felelősségét önmaga sorsának és jövőjének alakításáért, akkor a keresztények és a kommunisták viszonyának problémája már nem csupán dialógusban lép elő, hanem a kölcsönös tanításban és abban a versengésben is, hogy a múlt erőivel és a halál erőivel szemben biztosítsák az ember városának felépülését." (idézi Mihelics Vid, 1966a, 330.)

⁴⁰ Megjelent Heller Ágnes válaszával együtt az *Új Írás* 1968/7. számában, 103-105.

⁴¹ Szembesítés; A közvetítés mítosza és valósága, in Vajda Mihály (1989): *Változó evidenciák*

A *Vigiliában* ezután egészen 1972-ig jelennek meg alkalmanként antropológiával foglalkozó cikkek, melyek kapcsolódnak a párbeszédhez is. A problémát ugyan a kereszténység szempontjából közelítik meg, ám feltűnő, hogy érveléseikben sorra vesznek át marxista kategóriákat és terminusokat; sokszor pedig a vita aktuális marxista fejleményeihez és megközelítéseihez kapcsolódnak, így például a szabadidő vagy az etika kérdéséhez (Gál Ferenc, 1968; Nyíri Tamás, 1968; Pfeiffer János, 1970; Nyíri Tamás, 1971). Visszatérő téma a marxizmus és a kereszténység közös törekvése is azon elképzelések alapján, melyeket a marxizmus és a kereszténység válasz fel az emberarcú társadalomról (ld. különösen Hegyi Béla, 1972).

Az elidegenedés-vita szintén rendelkezik egy vallási vonatkozású oldalhajrással. Mint a keresztények és marxisták párbeszéde során kitűnt, az elidegenedés egy sajátos formája, a vallási elidegenedés a vita felélesztéseként 1970 táján kerül előtérbe.

A kereszténység részéről mereven elutasítják Marx azon nézeteit, melyek a vallás elidegenítő hatását szögezik le. Általánosságban, Marx a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* az elidegenedést az emberek feletti idegen erők uralmában látja, így a kereszténységben specifikusan ez elsősorban akkor jelenik meg, amikor a vallás az uralkodó osztály képviselőjében lép fel. Marx a vallási elidegenedést ugyanakkor a gazdasági elidegenedéssel ellentétben csak az ember tudati területén, egyfajta szellemi elidegenedésként látja megjelenni, amely a teljes emberi létet átfogó gazdasági elidegenedés szükségszerű következménye; az emberi lényegét az elidegenedett viszonyok között csak "kerülő úton" lehet megvalósítani, ez a kerülő út pedig a vallás.⁴²

A *Világosság* az 1970/7. számának mellékleteként közli Lukács József: *Vallási elidegenülés és vallási szerkezet* című nagyobb lélegzetű tanulmányát (Lukács József, 1970), amely a vallási elidegenedés marxi elméletét fejti ki. A tanulmány nem a keresztények álláspontjával vitatkozik, hanem - Marxnak megfelelően - a vallási elidegenedést a vallás szerkezetével igyekszik összekapcsolni, azaz a vallást kifejezetten társadalmi-történeti szempontból elemzi, jelenségeivel mint társadalmi-történeti jelenségekkel foglalkozik, háttérbe szorítva a vallás személyes hit- illetve lelki jellegét (miként e jelleget Marx sem tartja kiemelendőnek).⁴³ Az írást néhány újabb vitacikk és levél követi, melyekben Lendvai L. Ferenc (Lendvai, 1970a; 1970b) és Cselényi István Gábor (Cselényi, 1970) fejti ki nézeteit az egyház történelmi gondolkodásáról és szerepéről, valamint az elidegenedés keresztény felfogásáról.

Az elidegenült tudat

A vallási elidegenedés marxi koncepciójának értelmezésével ugyanakkor már a vita egy újabb fejezete kezdődik, melyben a tudat elidegenedése áll a középpontban. A *Világosságban* 1971-ben több olyan cikk jelenik meg, melyek az elidegenedést nem annak gazdasági-társadalmi alapjain keresztül közelítik meg, hanem a valóság tudati visszatükrözésén át. Tematikus szám jelenik meg 1971 májusában *Filozófia és elidegenült tudat* címmel, melyben Tordai Zádor, az elidegenedés-problémát átfogóan

⁴² Marx (1962) különösen 46-48. A vallási elidegenedés megkülönböztetése: "A vallási elidegenedés mint olyan csak az ember belsejében, a *tudat* területén megy végbe, de a gazdasági elidegenedés a *valóságos* élet elidegenülése - megszüntetése ezért mindkét oldalt átfogja." A marxizmus szempontjából tehát az elidegenedett társadalomban nincs helye a vallásnak.

⁴³ Korábban Mihelics Vid (1966a) hivatkozott cikkében elismerte, hogy a kereszténység történeti megjelenésére helytálló lehet Marx elemzése; szerinte azonban a kereszténység egy más szinten is vizsgálható, ez pedig a keresztény hit: ekkor a vallás nem elidegenítő a marxi értelemben.

felvázoló cikke mellett (Tordai Zádor, 1971) az elidegenedés gondolati megjelenését tárgyaló tanulmányok találhatóak.

Ezek egyik reprezentánsa az elidegenedés művészetbeli megjelenését vizsgáló cikkek csoportja (Forgács Éva, 1971; Hermann István, 1971), amely észszerűen következik a vallás mint tudati elidegenedés vizsgálatára.⁴⁴ Hasonlóan természetesnek tűnik, hogy az etika tárgya is megjelenik a vitában, különösképpen azért, mivel a marxista etikáról, lehetőségéről és természetéről ezen időszakban élő vita folyik más folyóiratokban.⁴⁵ De ebben a számban meglepően széles témakörből merítettek, így két, Wittgenstein és Heidegger filozófiájával e szempontból foglalkozó cikket (Nyíri János Kristóf, 1971; Farkasjáni László, 1971) is beválogattak.

Az elidegenedés-vita ezzel meglehetősen éles fordulatot vett, melynek okai közt feltehetőleg az ekkor már érezhető keményedő politika is megtalálható. A szocializmusban fellelhető elidegenedés már nem merülhet fel önálló témaként, a vita inkább a feltárásához és leküzdéséhez vezető eszközöket tárgyalja, hallgatva arról, vajon mennyiben függenek ezek össze a szocializmus természetével. Nyilvánvalóan az elvárásnak megfelelően hallgatólagosan feltételezik, hogy a szocialista társadalomban fellelhető elidegenedésre utaló jelenségek csak a kapitalizmus vagy a polgári ideológia maradványai, így leküzdésükhöz és az el-nem-idegenedett társadalom megvalósításához vezető út során azok fokozatosan elhalnak. Az elidegenedett tudat elemzése szempontjából ez azt jelentette, hogy a tudat ilyen jelenségeit szintén a polgári tudat maradványaihoz sorolták, a tudat szocialista formálásában pedig azt a feladatot látták, amely ezek leküzdésére irányulna; nem tekintették azonban akadálnak a kommunizmus felépítése szempontjából.

Ezzel pedig elvették mind az elidegenedés-, mind az antropológia-vita élet, mivel a valóban lényeges kérdések lassanként kiszorultak a tárgyalásból. Szigorúan véve ezek a cikkek különbözőségük folytán már nem tekinthetők az eredeti vitához tartozóknak - tétjük lett más. A vita tényszerű leírását követően a továbbiakban megpróbálom felvázolni azokat a politikai folyamatokat, melyek nyilvánvalóan belejátszottak a vita alakulásába.

A Filozófiai Intézet helyzete és belső viszonyai

A filozófiai élet az 1960-as években bizonyos megosztottságot mutat: egyrészt megtalálható az a szigorúan marxista mag, amely minden filozófiai tevékenység alapját a forradalmi marxizmusban látja, szemben a teoretizáló marxizmussal. Ezt az irányzatot találjuk a párthoz közeli intézményekben, a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetemen, valamint néhány egyetem és főiskola marxizmus-leninizmus tanszékén. Másrészt, mint már utaltunk rá, a hatvanas évek enyhülését kihasználva a filozófiában felbukkanhatott és megerősödhetett az az igény is, hogy "valódi" filozófiai témákkal és problémákkal foglalkozzanak: ez az irányzat a marxizmust elméleti szempontból közelítette meg,

⁴⁴ Az uralkodó ideológiának megfelelően a nyugati absztrakt, nonfiguratív művészetet az elidegenedés-eldologiasodás termékének tekintették (ld. Forgács, 1971), és a festészet válságát olvasták ki belőle (igazolva ezzel a szocialista realizmus magasabb értékét). Az absztrakt művészet eszerint azt tükrözi, hogy a látvánnyal már képtelenek bármit is kifejezni; a művek valóságtartalma így csökken, a távolság pedig nő művész és műve, művész és közönsége, valamint mű és közönsége között.

⁴⁵ Ld. főként Heller Ágnes cikkeit (Heller, 1968a; 1968b)

elsősorban filozófiai módszert látva benne.⁴⁶ Ezt a megosztottságot tükrözi ekkor a Filozófiai Intézet is.

A helyzet az 1960-as évek második felében kezd kiéleződni, amikor a belső viták során komolyabb nézeteltérésekre derül fény az intézet konzervatív vezetése és a volt Lukács-tanítványok között. A Lukács-tanítványok helyzetével az Agitációs- és Propaganda Bizottság ekkor már több ízben is foglalkozott, elsősorban annak kapcsán, hogy Lukács György 1957 óta többször kérvényezte a pártba való visszavételét. Ez azt jelentette, hogy nemcsak Lukács aktuális politikai nézeteit igyekeztek kipuhatolni,⁴⁷ hanem folyamatosan figyelemmel kísérték tanítványainak megnyilvánulásait, publikációit is.

A Filozófiai Intézet 1965-ös kibővített párttaggyűlésén az ideológiai irányelvek vitája kapcsán még mind a tanítványokat, mind az ortodoxokat elmarasztalták: megállapították, hogy a filozófiai vitákban (így az elidegenedés-vitában is) “a fiatal teoretikusok kevés tiszteletet tanúsítanak a marxizmus iránt, kevesebbet, mint tekintélyes nyugati teoretikusok”, így fogalmazódhattak meg olyan nézetek is, melyek erősen eltérnek a marxizmustól.⁴⁸ Ugyanakkor dogmatikus, szektás álláspontok is jelentkeztek, az ezeket képviselők pedig ahelyett, hogy az új eszméket bírálták volna, csak “saját kanonizált elveiket védik harciasan.” A párttaggyűlés ezek után nem tehet mást, minthogy a kétfrontos harc elvének fontosságát hangoztatja, ennyiben pedig a hivatalos politikai álláspontot képviseli.

Az Agitációs- és Propaganda Bizottság 1967-ben az Akadémiától kért beszámolójában külön is kitér a Lukács-tanítványok helyzetére. A jelentés ezzel kapcsolatban úgy foglal állást, hogy “negatív, revizionista értelemben egyre kevésbé beszélhetünk Lukács-iskoláról”, a tapasztalható vitatott nézetek inkább csak egyéni hibáknak tudhatók be. A Lukács-iskola leginkább az esztétika terén érvényesül, ez azonban a marxista filozófia szempontjából egy kevésbé lényeges terület. Lukács követői így nem annyira filozófiai, hanem inkább ideológiai-politikai problémát jelenthetnek, amennyiben “Lukács kijelentéseit zászlóként használják”.⁴⁹ A jelentés tehát egyrészt azt hangoztatja, hogy egységes Lukács-iskoláról nem beszélhetünk, másrészt pedig felhívja a figyelmet annak veszélyére, hogy a követők ideológiailag vagy politikailag lépnek fel - ez pedig nagyobb gondot jelent, mintha csak a filozófián belül vitatkoznának.

Még ebben az évben, 1967-ben “zárják vissza” Lukácsot a pártba, ami azt is jelenti, hogy nézetei nagyobb nyilvánosságot kapnak. Ennek következtében az Agitációs- és Propaganda Bizottság egy előterjesztésében hívja fel arra a figyelmet, hogy - főként cikkeinek sorozatos megjelenése - megzavarhatja a hazai és a nemzetközi politikai légkört; ráadásul ezt erősítve tanítványinak is megnőtt a publikációs aktivitása. A Lukács-iskola ugyan korántsem mondható egységesnek, sokszor ellentmondásos, ám cikkeik nemegyszer “vulgáris Lukács-propagandát jelentenek”. A javaslat szerint rá kellene beszélni Lukács Györgyöt, hogy nézeteit ne a nyilvánosság előtt, hanem szűk

⁴⁶ A felosztás természetesen nem “igazi” és “nem-igazi” marxistákat jelöl, hiszen a marxizmus átfogó voltában, a hazai filozófiai életben megnyilvánuló kitüntetett, sőt hegemón helyzetében megegyeztek, az eltérés inkább a filozófia marxizmusban elfoglalt szerepében, a marxizmus filozófia-voltában található.

⁴⁷ Ld. MOL 288. fond 41/18. öe.

⁴⁸ Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete kibővített párttaggyűlésének az ideológiai irányelvekkel foglalkozó vitájáról, MOL 288. fond 22/1965/27. öe. 248-251.

⁴⁹ A filozófiai kutatómunka helyzete és feladatai, valamint Kiegészítés az Agitációs- és Propaganda Bizottságnak a filozófiai kutatómunka helyzetéről és feladatairól szóló jelentéshez, MOL 288. fond 36/1967/6. öe.

körben publikálja és vitassa meg; cikkeiben ne politikai állásfoglalásokat hirdessen, inkább szakmai-tudományos témákat tárgyaljon. Ebben az értelemben kellene tájékoztatni a folyóiratok szerkesztőit is, valamint fel kell hívni a figyelmüket, hogy akadályozzák meg Lukács és tanítványai cikkeinek “dömpingszerű” közlését. A javaslat elengedhetetlennek tartja azt is, hogy Lukács nézeteit megfelelően elemezzék és bírálják - ez a társadalomtudósok feladata.⁵⁰

Ugyanakkor az Akadémia jelentése alapján a Bizottság felvillantja azt is, hogy Lukács párttagságának rendezése annyiban kedvező feltételeket teremtett tanítványai számára, hogy e kutatók “elfogadva a párt politikai vonalát, a normális filozófiai kutatómunkába bekapcsolódjanak.”⁵¹ Mivel Lukács követői néhány politikai és ideológiai kérdésben “nem tisztázták megfelelően az álláspontjukat”, a normalizálódó helyzet ehhez megfelelő alapot biztosíthat. A filozófia jelenlegi legfontosabb feladata a marxista filozófia egységének további erősítése, ebbe a feladatba pedig hasznos, ha szakmailag olyannyira megfelelő teoretikusok is bekapcsolódnak, mint a Lukács-tanítványok.

Lukács pártba való visszavétele tehát kettős következménnyel járt: egyrészt, mivel nézetei (és vele együtt tanítványainak nézetei) nagyobb nyilvánosságot kaptak, ez azt a látszatot kelthette, hogy a lukácsi eszmék a hivatalos ideológiát képviselik,⁵² másrészt a megszorított publikációk lehetővé, sőt szükségessé tették, hogy Lukács nézeteit keményebben bírálják. Ebben lényeges elem volt, hogy a párt nem tehetett hivatalosan engedményeket Lukácsnak, hanem Lukácsnak kellett “behódolnia” a párt felé.⁵³

A Filozófiai Intézet helyzetében gyökeres változást hoznak az 1968-as események. Az Agitációs- és Propaganda Bizottság az augusztusi események után kénytelen részletesen is foglalkozni az intézetben uralkodó viszonyokkal, így november elejére egy hosszabb jelentést készítenek; az események rekonstruálását érdemes most e jelentés alapján elvégezni.⁵⁴

A jelentés összeköti a Filozófiai Intézetben és a Szociológiai Kutatócsoportban bekövetkezett történéseket, abból az okból, mivel azok azonos gyökerekre vezethetők vissza. Mindkét intézményben az augusztusi párttaggyűléseken olyan “negatív politikai megnyilvánulások” jelentkeztek, melyek a nézetek egyezésére engednek következtetni.

A Szociológiai Kutatócsoporttal 1966 februárjában és 1967 októberében már foglalkozott a Bizottság, mivel - elsősorban Hegedűs András tollából – “ideológiailag és

⁵⁰ Előterjesztés az Agitációs- és Propaganda Bizottságnak Lukács Györgyről, MOL 288. fond 36/1968/1. öe. 20-22.

⁵¹ Jelentés az Agitációs- és Propaganda Bizottságnak a filozófiai kutatómunka helyzetéről és feladatairól (1967. okt. 12., Óvári Miklós), MOL 288. fond 41/84. öe.

⁵² Ezt rója fel az első hivatalos külföldi vélemény is Lukács visszavételéről: Kurt Menkel az NDK részéről úgy találja, hogy Lukácsot teljesen rehabilitálták, “sőt, nem ő tette magáévá a Párt nézeteit, hanem a Párt az övéit.” (MOL 288. fond 36/1968/15. öe. 132-134.)

⁵³ Egy Lukács György pártba való visszavételének és Lukács egyes megnyilvánulásainak hazai visszhangjáról írt jelentés szerint sokan nem nézik jó szemmel, hogy Lukács gyakran továbbra is a párttal ellentétes irányú állásfoglalásokat tesz. A jelentés szerint a közvélemény a cikkek megrostálását kívánja, Lukácsnak csak tudományos, nem pedig ideológiai vagy politikai kérdésekben lenne szabad nyilatkoznia. Sokan tartják hibának Heller Ágnesnek a *Kortárs*ban megjelent, Lukácsot méltató cikkét is, melyben a bírálók szerint Heller rehabilitálni kívánja Lukács vitatott nézeteit (Heller, 1968b)

⁵⁴ Jelentés a Politikai Bizottságnak a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatócsoportja és a Filozófiai Intézet helyzetéről, elhangzott az Agitációs- és Propaganda Bizottság 1968. november 5-i ülésén (MOL 288. fond 41/104. öe.)

politikailag vitatható” cikkek jelentek meg (főként a bürokrácia és a társadalmi struktúra témájában). 1968-ban Hegedűs újabb nézetei (a társadalmi fejlődés alternatíváiról és a marxizmus pluralizálásáról), valamint a csehszlovákiai bevonulást elítélő nyilatkozata, a kérdés megítélése a csoport pártszervezetében tette szükségessé a beavatkozást.

A Filozófiai Intézetben az 1966-os pártvezetőségi választás során élesen kirajzolódott az a polarizáció, amely már valamivel korábban is jellemezte az intézet pártszervezetét. A vita eleinte a gazdasági reformok eltérő megítéléséből indult, majd a két csoport szétválásához, egymást dogmatikus-szektásnak, illetve revizionistáknak beállító összecsapáshoz vezetett. A Lukács-tanítványok Lukács György párttagságának rendezése után több fórumon publikálhattak, nézeteiket aktívan hangoztatták, ami a szembenállás további kiéleződéséhez vezetett. Az 1968. februári párttaggyűlést követően, melyen már az intézet két pólusra szakadása is érezhető, az intézet megosztottságáról Aczél Györgyöt április 14-én párhuzamosan tájékoztatja a két fél (a másikat elmarasztalva), Sipos János párttitkár és Vajda Mihály, mint pártvezetőségi tag.⁵⁵

A jelentés “Vajda-Márkus-“ és “Szigeti-Sipos-csoportot” említ (Szigeti József ekkor az intézet igazgatója), vádjaik pedig sok tekintetben hasonlítanak egymásra. Vajdáék a Szigeti-csoportot a marxizmus legalapvetőbb tételeinek felszámolásáért, idealista, antikommunista nézeteikért hibáztatják, azt állítva, hogy ezzel ellenzékét képeznek a párt hivatalos politikájával szemben, ugyanakkor az intézeten belül politikai és tudományos monopolhelyzetre törekednek. Szigetiék szerint azonban a Vajda-csoport saját nézeteit próbálja hivatalos pártálláspontként beállítani, ezzel ők azok, akik monopolhelyzetre törekednek; a sztálini, eltorzított marxizmust akarják megőrizni, az eltérő álláspontot megfogalmazókat antimarxistáknak bélyegzik, az intézet ideológiai és tudományos vitáit pedig ezzel a politikai megbélyegzéssel kívánják elnyomni. A jelentés megállapítja, hogy ezzel a polarizációval és vádaskodással a normális kutatómunka feltételei teljesen megszűntek, a helyzetet pedig csak tovább élezi, hogy egy sor vitatható politikai tartalmú cikk jelent meg, egy gyakornokot idő előtt elbocsátottak a Vajda-csoportból, valamint a varsói levélről szükségtelen vitát tartottak.⁵⁶

A TKKO a fejlemények alapján (a kétfrontos harc szellemében) mindkét felet elmarasztalta, a pártban dolgozó társadalomtudósok figyelmét pedig felhívta arra, hogy éles kritikát fogalmazzanak meg a folyóiratokban mindkét nézet ellen. A Filozófiai Intézetben előrehozott új pártvezetőségi választásokat javasolt, de Szigetit megerősítette igazgatói pozíciójában.

A csehszlovákiai események már ennél határozottabb intézkedéseket váltanak ki. Még tavasszal, mikor Lukács György kiállt a prágai változások mellett, leállítatják több Lukács-, illetve Lukácsal foglalkozó publikáció megjelenését a *Kortársban*, a *Kritikában* és *Magyar Filozófiai Szemlében*.⁵⁷ Ez ahhoz vezetett, hogy Lukács és tanítványainak bírálói bátrabban léphettek fel, hivatalosan pedig Aczél György is részt

⁵⁵ A TKKO ekkor a megosztottság okaként azt jelöli meg, hogy a két pólus eltérően ítéli meg egyrészt Lukács nézeteit, másrészt azt, hogy Lukács visszavétele a pártba egyben rehabilitását is jelenti-e (ld. Tájékoztató a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Irodalomtörténeti Intézetében tapasztalt politikai és ideológiai helyzetről, MOL 288. fond 36/1968/8. öe. 78-80.)

⁵⁶ A jelentés kiemeli Márkus György cikkét a marxista irányzatokról (Márkus, 1968), Vajda Mihály dolgozatát a filozófia tárgyáról (Vajda, 1968), és Szigeti József előadását a polgári tudományokról és a marxizálók viszonyáról.

⁵⁷ Ld. Révész (1997) 161.

vett Lukács nézeteinek elítélésében.⁵⁸ Lukács véleménye a prágai eseményekről mindössze egy hónappal a bevonulás előtt kerül a Politikai Bizottság elé,⁵⁹ állásfoglalása pedig egyben tanítványai véleményét is tükrözi. A bevonulás idején a jugoszláviai korculai konferencián tartózkodó filozófusok az AFP francia hírügynökségnek adott interjúban elítélik a történeteket, az erről szóló nyilatkozatot pedig öten, Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Sós Vilmos és Tordai Zádor írja alá.⁶⁰ Hazatérésük után Aczél mindannyiukat behívhatja irodájába, de nem jár eredménnyel, amikor őket álláspontjuk megváltoztatására próbálja bírni.

A Szociológiai Kutatócsoport párttaggyűlésén szintén kiemelt témaként szerepel a csehszlovákiai bevonulás, a tagok ekkor egyhangúan a csoport vezetője, Hegedűs András mellett foglalnak állást, a bevonulást elhibázottnak tartják (egy párttag, Földvári Tamás be is jelenti a pártból való kilépési szándékát). Hegedűs a TKKO-n tartott információ alkalmával is fenntartja nézetét, a beavatkozást elítéli; ennek következtében megindul az a folyamat, amely Hegedűs eltávolítását célozza.

A Filozófiai Intézet ezzel párhuzamos párttaggyűlésén öten foglalnak el továbbra is hasonló álláspontot, a gyűlést követően pedig Sipos János (párttitkár) beadvánnyal fordul az V. kerületi pártbizottsághoz, mivel úgy látja, ezzel bebizonyosodott, hogy Vajda Mihály és társai nyíltan ellenzéki csoportot képeznek: szerinte azonnali hatállyal ki kell zárni az érintett személyeket a pártból, valamint el kell őket bocsátani a Filozófiai Intézetből is, mivel komoly veszélyt jelentenek a marxizmusra - ezekkel az intézkedésekkel viszont szét lehetne zúzni az ellenzéki csoportosulást. Az intézet igazgatója, Szigeti József szintén beadvánnyal fordul egyenesen a Politikai Bizottsághoz. Nézete szerint a TKKO túlságosan enyhe fellépése vezetett az események ilyen alakulásához, mivel ezzel bátorította az ellenzéki elveket hirdető csoportot. A Lukács- és Hegedűs-iskolák szerinte komoly veszélyt jelentettek eddig is, ám a TKKO nem figyelt eddig oda kellőképpen a jelekre és Szigeti figyelmeztetéseire; úgy látja, a történetek miatt felelősség terheli a TKKO vezetőségét, különösen személyesen Aczél Györgyöt (akit ekkor fel is jelent).⁶¹ Szigeti és Sipos így feltehetőleg ezt az alkalmat arra is ki akarta használni, hogy az általuk sűrűn támadott ellenfelekkel csoportosan leszámoljanak (azaz egyszerre Lukáccsal, akinek pártba való visszavételét egyébként sem fogadták szívesen, valamint tanítványaival).

A PB és a TKKO intézkedései nyomán a korculai aláírók közül három párttagot (Sós Vilmost, Márkus Györgyöt és Márkus Máriát) kizárják, rajtuk kívül pártfegyelmit indítanak Vajda Mihály ellen, valamint elfogadják Földvári önkéntes kilépését. A nyilatkozat aláírói állami fegyelmit kapnak, az utazástól eltiltják őket, publikációik megjelentetését pedig nem tanácsolják a folyóirat-szerkesztőknek és könyvkiadóknak. Ezek után meglepő, hogy a TKKO hivatalos állásfoglalása nem tartja megfelelőnek, hogy a "jobboldali revizionistáknak" minősített filozófusokkal szemben adminisztratív úton lépjenek fel (bár bizonyos mértékig ezt is szükségesnek tartják), hanem szerintük nézeteiket politikai vitákban kellene legyőzni.

⁵⁸ Aczél az MSZMP Politikai Akadémiáján tartott előadásában (megjelent: Aczél, 1968) kijelenti, hogy "vitatémának tekintjük Lukács György elvtárs egyes nézeteit" (18.), majd hosszabban elemzi Lukács álláspontját, kiemelve, hogy a pártba való visszavétele nem jelentette nézeteinek elfogadását.

⁵⁹ Ld. MOL 288. fond 11/2449. őe.

⁶⁰ Szövegét ld. Csizmadia Ervin (1995) III. 13.

⁶¹ Ld. Révész Sándor (1997) 169.

1968 tavaszán szó volt arról, hogy az ELTE-n újabb filozófiai tanszéket alakítanak ki, melynek vezetője Márkus György lett volna. Az események után, Márkus “destruktív” magatartása miatt azonban ez lehetetlenné válik; ugyanakkor elgondolkodtató, hogy Márkus vezetése alatt egyfajta alternatív marxista tanszék jöhetett volna létre, amely bázist biztosított volna azoknak a filozófusoknak, akik a marxizmus továbbfejlesztésén munkálkodtak.⁶²

A TKKO javaslata kitér arra is, hogy Szigetiék részéről “balratorzítás” fenyeget: Szigeti vádaskodik - vádjával a pártvezetést is érinti -, nyilatkozatai pedig nem fedik a valóságot. Sipos a TKKO szerint dogmatikus módon “ideológiai ellenforradalom kibontakozásáról” beszél, a veszélyt felnagyítja, az ideológiai problémákért elsősorban a gazdasági reformot és Lukács párttagságának rendezését teszi felelőssé. Ez az álláspont a hivatalos ideológia számára éppúgy elfogadhatatlan volt, mint Vajdáéké: az amúgy is feszült helyzetben a pártvezetés kénytelen volt kiállni a reformok mellett, így azokat mind a hazai, mind a nemzetközi közvélemény előtt védenie kellett. Az Agitációs- és Propaganda Bizottság ezután igazat adott Vajdáéknak abban a tekintetben, hogy a Szigeti-féle csoport személyes síkra terelte a filozófiai és ideológiai vitákat, saját véleményüket a párt álláspontjának állították be, eltérő nézetek jelentkezése esetén pedig ellenzéki veszélyről kezdtek el beszélni.

A helyzet rendezését úgy tartották lehetségesnek, ha mindkét felet elmarasztalják ugyan, ám súlyosabb büntetést a “revizionistákra” szabnak ki. Így Hegedűs mellett Szigetit is leváltják (helyükre Kulcsár Kálmánt és Tőkei Ferencet nevezik ki), a Filozófiai Intézetbe pártszervezőt küldenek.⁶³

Legközelebb fél év múlva, az 1969. április 29.-i ülésén foglalkozik az Agitációs- és Propaganda Bizottság a két intézmény helyzetével, ami már javulást mutat a korábbi állapotokhoz képest.⁶⁴ Ekkor leginkább azt tárgyalják meg, milyen kutatási szabadság, publikációs és alkalmazási követelmények támaszthatók a két intézményben. A javaslat az 1964-es ideológiai konferencián⁶⁵ lefektetett nézeteket visszahangozza, amikor “tartalmi vonatkozásban” teljes szabadságot biztosít, nem kívánja a tudományos következtetéseket előre befolyásolni. A kutatókat ugyanakkor azzal igyekszik lekötni, hogy az egyéni kutatásoknak kisebb teret enged: a kollektív feladatokat állítja előtérbe. A kutatási eredmények publikációjánál az elsődleges szűrést a párt fenntartja magának, amikor a nyilvánosság körét szabályozni kívánja; ebben a döntésben nemcsak a tudományos eredmények, hanem azok politikai összefüggései is szerepet játszhatnak (azaz minden egyes alkalommal külön meg kell határozni, vajon a széles nyilvánosság számára is alkalmas az eredmények közzétevése, vagy csak belső pártkörökben illetve intézeti vitákon). A kutató nem dönthet maga a publikációról: minden esetben köteles tájékoztatni az intézet igazgatóját, aki a tervfeladatokhoz tartozó publikációkról maga dönt, az egyéni kutatásokat illetően pedig olyan tanácsot ad, amelyet a kutató köteles közzétevéni a folyóirat szerkesztőjével (nem lehet tehát azt feltételezni, hogy egy negatív vélemény esetén lenne olyan szerkesztő, aki vállalja a közzétételt).

⁶² Uo. 168.

⁶³ Uo. 167-169. Ld. még MOL 288. fond 41/104. öe.

⁶⁴ Javaslát a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatócsoportja és a Filozófiai Intézet néhány problémájáról, MOL 288. fond 41/115. öe.

⁶⁵ Különösen a kutatás szabadságának deklarálása merül fel, ld. Az MSZMP Országos Ideológiai Konferenciájának beszámolója, MOL 288. fond 41/26. öe.

Az alkalmazás politikai követelménye, hogy a kutató “fogadja el a párt irányvonalát, legyen pártosan elkötelezett a szocializmus ügye iránt, vallja magáénak a marxizmus-leninizmus elméletét.” Pártonkívüliek csak akkor dolgozhatnak az intézetekben, ha megfelelnek ezeknek a követelményeknek; a pártból kizártak vagy pártbüntetésben részesültek pedig egyéni elbírálás alapján alkalmazhatók, abban az esetben, ha elismerik és kijavítják hibáikat.

Az ellenőrzést szolgálja az is, hogy a javaslat szerint az intézeteknek szorosabb kapcsolatot kell kiépíteniük a párthoz közeli intézményekkel, így a tanszékekkel, a Párttörténeti Intézettel, a marxizmus-leninizmus tanszékekkel, a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetemmel és a Politikai Főiskolával.⁶⁶

Azzal, hogy a javaslat szerint mindkét felet - ha eltérő mértékben is, - bizonyos szankciókkal kell súlytani, a párt a kétfrontos harc folytatása mellett foglalt állást. Ezzel van összhangban a TKKO 1969 elején keletkezett értékelése a két intézményben kialakult állapotokkal kapcsolatban, amely megállapítja, hogy mindkét helyen az “egészségtelen helyzet oka jelentős részben a kétfrontos ideológiai harc elvének figyelmen kívül hagyásával függött össze.”⁶⁷ Különösen a publikálásra vonatkozó megszorítások, a határozat értelmében egyaránt érvényesültek a revizionista és a dogmatikus-szektás nézeteket vallókra.

Mindezek az események nyilvánvalóan hatással voltak arra, hogy 1969 júniusában a párt meghirdette tudománypolitikai irányelveit.⁶⁸ Ezek az elvek részben az akkorra már ismert nézeteket hangoztatták a tudományos kutatás szabadságáról, a tudományos eredmények szabad közléséről, a nézetek szabad, szakmai vitákban való ütköztetéséről, ám az irányelvek már némileg óvatosabban fogalmaznak⁶⁹ (lényegében e tekintetben nem mutat túl az 1964-es ideológiai konferencia tézisein). Új elem ugyanakkor, hogy az irányelvek kitérnek a marxizmus pluralizálására irányuló törekvésekre, kategorikusan elítélve azokat;⁷⁰ ez a probléma pedig nemcsak a folyóiratokban felizzó marxista irányzatok léte körüli vitára utal, hanem a más vitákban, így az antropológia-, főként pedig az elidegenedés-vitában fellépő pluralizáló nézetekre.

Vita és/vagy eszmei egység?

⁶⁶ Ld. MOL 288. fond 41/115. öe.

⁶⁷ MOL 288. fond 36/1969/5. öe.

⁶⁸ A tudománypolitikai irányelvek előkészítésében, a VII., társadalomtudományokkal foglalkozó bizottság munkájában még részt vett Szigeti József mellett az 1968-ban elmarasztaltak közül Heller Ágnes és Hegedűs András is (ld. Révész, 1997, 172.).

⁶⁹ “A tudomány művelésének elengedhetetlen feltétele a tudomány helyesen értelmezett szabadsága. Nincsenek olyan, társadalmi gyakorlatunkkal, társadalmunk fejlődésével összefüggő, valóban tudományos problémák, amelyek kutatása és elemzése ideológiai szempontból ne állna érdekében a szocializmust építő népnek. A természetben pedig eleve nincsenek reakciós tények, csak a tényekből levont következtetések lehetnek helytelenek, károsak. A tudományos munka nem kényszeríthető előírt következtetésekre.” (A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967-1970, 337, megjelent a *Társadalmi Szemle* 1969/7-8. számában.)

⁷⁰ “Elutasítjuk a marxizmus-leninizmus pluralizálását, a ‘többféle marxizmus’ és a marxizmuson belüli külön irányzatok létjogosultságának és a közöttük folyó harc indokoltságának elfogadására irányuló nézeteket. Csak egy objektív valóság van, meghatározott történelmi feltételek között csak egyféle objektív igazság létezik, ezért az azt kutató, feltáró marxizmus sem lehet többféle. A marxizmus-leninizmus - a munkásosztály pártjának forradalmi ideológiája - egységes, tudományos világnézet. A pluralizált marxizmus ideológiai koncepciója politikai pluralizmushoz és ez a Kommunista Párt, végső soron a munkásosztály vezető szerepének tagadásához vezet.” (uo. 356)

Kitűnt, hogy a párt elvben folyamatosan támogatta a vitákat, bizonyos marxista témákat eleve ajánlással látott el, az 1960-as évek elején megélénkülő filozófiai életben pedig a helyes marxista álláspont kialakítását várta el a vitáktól - remélve, hogy ezzel egyrészt bizonyos mértékű támogatást szerez a nem-párttag értelmiségiek köréből is, másrészt segítséget kap a hivatalos álláspont kialakításához. Az eseményekből azonban az olvasható ki, hogy ezek az elvárások csak kis részben teljesültek. Az aktuálisan folyó viták során a párt azzal szembesült, hogy időről-időre felmerülnek politikája számára káros nézetek is - egyaránt jobb- és baloldalról. A káros nézetek érvényesüléséért lényegében a megfelelő marxista álláspontot képviselők gyenge szereplését, felkészületlenségét, vagy a vitákban való hallgatását tartották felelősnek. Az elidegenedés-vita elemzése tipikusnak mondható: a vitában felmerülő helytelen nézetek erős hatását összekapcsolták azok gyenge, korántsem meggyőző bírálatával, amely feltehetőleg néha a bírálók felkészületlenségével, néha a bírálat elvont, általánosító jellegével magyarázható.⁷¹ Metodológiailag a marxista tudomány módszereinek és a történelmi szemlélet elmaradását vetik fel, ami szintén gyengíti a vitákban való részvétel minőségét és hatását - különösen ott, ahol a helyes marxista álláspont kialakítása lenne a feladat.⁷²

1968-ban a TKKO jelentést készít az elidegenedés-vitáról, amelyben átfogóan tárgyalja a vita menetét a probléma 50-es évekbeli felmerülésétől kezdve. A jelentés az elidegenedésről vallott nézeteket is kifejti, leginkább tartalmi, mintsem ideológiai síkon.⁷³ Ez a jelentés kerül az Agitációs- és Propaganda Bizottság elé is, itt azonban a tartalmi kérdéseket összekapcsolják az ideológiaiakkal: a jelentés megállapítja, hogy a viták ugyan a marxizmuson belül folynak, mégis olyan álláspontot képviselnek, melyek megbontják a marxizmus egységét. Az irányzatok kérdéséről szólva kijelenti, hogy "a többféle marxizmus elve a marxizmus tudomány-jellegének feladását jelentené",⁷⁴ így megengedhetlen olyan nézetek érvényesülése, melyek jogosultnak tartanak egymástól eltérő marxista álláspontokat.

Az irányzatok kérdése az elidegenedés-vitában azon a ponton jelentkezik, ahol az elidegenedés szocializmusban való létét-nemlétét tárgyalják. Ennek előfeltevése, hogy az elidegenedés fogalma Marx történetfilozófiájának egyik alapkategóriája, amely az emberiség fejlődésének, az emberi lényeknek és az egyes individuumok egyedi fejlődésének szétválását jelenti, annak következtében, hogy az egyének által termelt társadalmi-gazdasági produktumok kikerülnek ellenőrzésük alól és velük szemben álló, idegen és ellenőrizhetetlen hatalmat alkotnak.⁷⁵ A *Gazdasági-filozófiai kéziratokban*

⁷¹ "[a viták során] helytelen nézetek is érvényesültek, melyeket a párt egyes szervei sokszor bíráltak, de gyakran sajnós védekező módon és nem elég konkrétan. Ez azzal is összefügg, hogy a kritika gyakran nem fonódott össze az adott kérdés alapos tanulmányozásával és ezért nem volt elég meggyőző." (Feljegyzés az Agitációs- és Propaganda Bizottságnak a politikai szociológia egyes kérdéseiről, 1966, MOL 288. fond 41/85. őe.)

⁷² "Szociológiánkban - különösen az elidegenedés és humanizáció elvont nézőpontú tárgyalásában - sokszor nem kellőképpen érvényesül a történelmi szemlélet, emellett a szorosabban vett módszertani kérdésekben is sok még a hiányosság, és e tekintetben is sok még a tennivaló a kutatások korszerű színvonalra emelése érdekében." (Az MSZMP KB Agitációs- és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a szociológia helyzetéről és a további feladatokról, 1966. február 23. MOL 288. fond 41/85. őe.)

⁷³ Vita az elidegenedésről, MOL 288. fond 36/1968/9. őe.

⁷⁴ "Egyetlen marxizmus van, meghatározott elmélettel, módszerrel, felhalmozott és gyarapodó elméleti és tapasztalati anyaggal." (Tájékoztató az Agitációs- és Propaganda Bizottságnak a jelenleg folyó fontosabb ideológiai vitákról, 1968. március 18. Óvári Miklós, MOL 288. fond 41/91. őe. 2.)

⁷⁵ Az elidegenedés-vitáról szóló jelentés a vitában három egymástól sok tekintetben eltérő elidegenedés-felfogást különböztet meg, ezek egyike a hivatkozott történetfilozófiai kategória. A vitában jelentkezett

Marx végső soron ezt a munkamegosztásból eredezteti, így a tőkés, munkamegosztáson alapuló árutertermelés az elidegenedés egyik alapvető oka lesz. Az egyik kérdés tehát az, hogy vajon jelentkezik-e az elidegenedés minden árutertermelés következményeként, vagy ez csak a tőkés viszonyokra jellemző; a másik pedig az, vajon kialakulhat-e a szocialista viszonyok közt az elidegenedés valamilyen új formája?

Ideológiai szempontból az árutertermelés nem kapcsolódhatott össze szükségszerűen az elidegenedéssel, hiszen ez annak elismeréséhez vezetett volna, hogy vagy nem létezhet szocialista árutertermelés, vagy pedig az elidegenedés nem küzdhető le teljesen a szocializmusban sem. Vörös Gyula: *Marxizmus és elidegenülés* című könyvében (Vörös, 1965) azzal, hogy az elidegenedést csak a polgári ideológia tudati maradványának tekinti, lényegében eljut oda, hogy az árutertermelést ténylegesen idegennek tartsa a szocializmustól. Ez a kérdés különösen hangsúlyossá válik, amikor a vita 1967-től a tisztán elméleti tárgyalások felől a konkrét gazdasági kérdések felé tolódik el, az új gazdasági mechanizmus kidolgozása és jellemzése kapcsán. Mivel az árutertermelés, a piaci viszonyok és a munka gazdaságosabb megszervezése döntő tényezőkként szerepeltek az új gazdasági mechanizmusban, így Vörös Gyula érvelése és a hasonlóan gondolkodók eszméi elfogadhatatlanná váltak a hivatalos ideológia számára. Nyers Rezső 1967-es, a Pártfőiskolán elhangzott beszédében kifejti, hogy milyen társadalmi következményei lehetnek az új mechanizmusnak; fontosabb gazdasági elvekként a gazdasági decentralizálást, a külkapcsolatok élénkítését és az áru- és pénzvviszonyoknak megfelelő gazdaságpolitikát emelt ki.⁷⁶ Lehetetlenné vált olyan politika folytatása, amely nem vesz tudomást a gazdasági realitásokról, és miként Nyers Rezső beismerte, a szocializmus, legalábbis az átmeneti időszakban szükségképpen rendelkezik a tőkés gazdasághoz hasonló vonásokkal.

Az elidegenedés tehát nem csak a kapitalista társadalom jellemzője, hanem felfedezhető a szocializmusban is - sőt, az új gazdasági mechanizmus révén ténylegesen létrejöhetnek az elidegenedés új, specifikus formái (e téren jelentősek Hegedűs András és Márkus Mária elméleti és empirikus szociológiai kutatásai a gazdasági reformok hatásairól, a tulajdonviszonyokról és a munkamegosztásról). Ezen a ponton felmerül a kérdés, vajon vannak-e alternatív lehetőségei a szocialista társadalom fejlődésének, ezzel összefüggésben pedig lehetnek-e alternatív felfogások a marxista filozófián belül?

E kérdés körül zajlik a *Kortárs* 1968-1969-es vitája a marxizmuson belüli irányzatokról.⁷⁷ A vita eleinte a "harmadik utas" szocializmus lehetősége-lehetetlensége tárgyában indul, amely végeredményben a szocializmus fejlődési alternatíváit van hivatva feltárni. Hegedűs András ekkor olyan nézetet képvisel (Hegedűs, 1968), amely a marxizmust összeegyeztethetőnek tartja a konkrét fejlődési formák sokféleségével (hiszen maga az új gazdasági mechanizmus is, mint hivatalosan Nyers Rezső is bevallja,

emellett az elidegenedés mint pszichológiai kategória, melyben az individuum és a társadalom céljainak különbözőségéből, ellentétéből adódó pszichikus állapotot jelenti; végül mint olyan fogalom, amely kifejezetten a kapitalista termelési mód, a tőkés gazdasági-társadalmi viszonyok, a kizsákmányolás és a magántulajdon által jellemezhető gazdasági rend alapvonása. (MOL 288. fond 36/1968/9. öe.)

⁷⁶ Az új gazdasági mechanizmus várható társadalmi és politikai kihatásai, elhangzott 1967. november 29.-én, MOL 288. fond 22/1967/22. öe.

⁷⁷ A fontosabb cikkek: Hegedűs András (1968), Márkus György (1968), Friss István (1968b), Tordai Zádor (1968), Kovács László (1968), Várkonyi Péter (1968), Márkus Mária-Hegedűs András (1968), Sipos János (1969), Kónya István (1969), Hermann István (1969). A *Kortárson* kívül 1969-től vitacikkek jelentek meg a *Társadalmi Szemlében* is.

olyan alternatív lehetőséget képvisel a szovjet mintával szemben, amely esetleg a magyar érdekeket szembeállítja a szovjet vagy más szocialista országok érdekeivel⁷⁸).

Néhány hónappal később Hegedűs András és Márkus Mária közös cikkükben (Márkus Mária-Hegedűs András, 1968) a szociológia szempontjából vizsgálja az irányzatok és az elidegenedés kérdését: az alternatív elméleti lehetőségek nélkül a szociológia mint tudomány lehetetlenné válik, különösen akkor, ha konfrontálódik a valósággal. Ez utóbbi az elidegenedés-vita egyik kulcsmotívuma, hiszen Marx szerint az elidegenedés a szocializmus rövid átmeneti korszaka után eltűnik, mivel a "tökéletes" társadalom egyben abszolút humanizált társadalom, amelynek keretei között nincs értelme elidegenedésről vagy további humanizációról beszélni. Csakhogy a szocializmus korabeli állapota (különös tekintettel arra, ami szükségessé tette a gazdasági reformokat, valamint arra, hogy ezek a reformok milyen jövőképet vázolnak fel) összeütközésbe kerül a marxi elmélettel. Mindez arra szorítja a teoretikusokat, hogy amennyiben nem akarnak a "hivatalos" marxizmussal vitatkozni, az elidegenedést a polgári ideológia maradványának fogják fel. A szociológia számára ez azért jelent veszélyt, mivel a hiányosságok megnevezésén túl megakadályozza, hogy a kutató a társadalmi valóság mélyére ásson, a hibák kiküszöbölését pedig csak az adott intézményrendszer keretei között próbálja elvégezni - így a szociológia nem lehet igazán tudományos.⁷⁹

A szociológiával párhuzamosan megindult egy kifejezetten filozófiai vita is, Márkus György: *Viták és irányzatok a marxista filozófiában* című cikke nyomán (Márkus György, 1968). A nevezetessé vált cikk két kérdést tesz fel: vajon vannak-e irányzatok a marxista filozófiában, és ha igen, akkor normális-e ez? Márkus mindkét kérdésre igennel válaszol, az irányzatoknak ráadásul jótékony hatást tulajdonít, mivel azok elősegíthetik a marxizmus fejlődését. Az irányzatok vitákban való konfrontálódása szintén termékeny lehet, míg a viták korlátozása, az irányzatok kompromisszumos összebékítése a filozófia lényegét tüntetné el. A cikk rövid időn belül a marxista kritika céltáblája lett, és lényegében a filozófiai közvélemény egésze hozzászólt. Az irányzatok védelme általában azzal érvelt, hogy azok nagyban hozzájárulhatnak a marxista filozófia további kibontakozásához, fejlődéséhez. Így Tordai Zádor szerint (bár ekkor már sokan meghúzták a vészharangot) nem szabad félnünk a marxizmuson belüli irányzatok kialakulásától, mivel ezzel esélyt kapunk arra, hogy közülük a legjobb valósuljon meg (Tordai Zádor, 1968). A Márkus-cikket élesen támadók azonban arra hívják fel a figyelmet, hogy nemcsak az irányzatoktól, hanem az olyan elvektől is, melyeket Márkus György vagy Hegedűs András közzétett, meg kell védeni a marxista filozófiát (Sipos János, 1969). A marxizmus egységét bizonygatva Lenin azon eszméjét idézték fel, amely a marxizmustól való eltávolodásnak értékelte, ha valamely részt elhagynak belőle; márpedig az egyes irányzatok nyilvánvalóan úgy alakulhatnak ki, ha egy-egy lényeges részt háttérbe szorítanak, míg másokat kiemelnek - ebből a szempontból azonban ez már nem is marxizmus lesz. Az olyan viták során, mint az elidegenedés- vagy az antropológia-vita is volt, a tapasztalhatóan megnyilvánuló eltérő nézetek nem alkotnak irányzatokat, mivel a marxizmus alapvető kérdéseiben teljes az

⁷⁸ Ennek alapján szögezi le Nyers Rezső azt is, hogy a magyar gazdasági reformoknak együtt kellene járniuk a KGST reformjával (MOL 288. fond 22/1969/22. öe. 13-17.)

⁷⁹ Nem véletlen, hogy ezt a nézetet politikai okokból igen veszélyesnek találták, hiszen az elidegenedés szocializmusbeli megjelenését ugyan hivatalosan sem tartották pusztán tökéletes társadalmi vagy ideológiai maradványnak, a mélyelemzés igénye a szocializmus teljes strukturális reformját is eredményezhette, ami lényegében akár a szocializmus feladásával is járhat.

egyértés. Így irányzatok helyett a “megközelítési módok” sokféleségéről beszélhetünk, a nézeteltérések kisebbek, mintsem hogy irányzatokról beszélhessünk (ilyen nézetet fogalmaz meg a vitában pl. Kónya István, 1969).⁸⁰

Ez a vita váltotta ki, hogy a párt egyes szervei is komolyan foglalkozni kezdtek a marxizmus pluralizálásának kérdésével. Általánosságban most is a kétfrontos harc eszméje szerint jártak el, egyszerre bírálták a “jobboldali” (a pluralizmust állító és pártoló), valamint a “baloldali-szektás” (az egységet védő) nézeteket. Nem vállalhatták a Vörös Gyula- vagy Sipos János-féle álláspontokat azért sem, mivel így saját, az új gazdasági mechanizmussal kapcsolatos állásfoglalásaikkal kerültek volna ellentétbe; ugyanakkor a szocializmus ügyének védelme, a reformok túlhajszolásának vagy a szocializmus részleges feladásának veszélye arra kötelezte a pártot, hogy ennél lényegesen határozottabban szálljon szembe a pluralizmust hirdető nézetekkel. Mint a tudománypolitikai irányelvekből kitűnik, az egyetlen “objektív valóság” létezését összekapcsolták az egyetlen “marxista igazság” tézisével. Az irányelvek nyíltan deklarálják, hogy a pluralizmus az egész szocialista rend alapját, a munkásosztály vezető szerepét veszélyezteti vagy tagadja, ezzel pedig már előrevetíti az ilyen nézeteket vallók kiátkozását.⁸¹

Ugyanebben a szellemben tartja előadását Aczél György is az MSZMP Politikai Akadémiáján 1968 tavaszán, amikor nemcsak Lukács Györgyöt (rajta keresztül pedig tanítványait) bírálja, hanem a vitákban jelentkező pluralizáló nézeteket is; mivel pedig a marxizmuson belüli irányzatokról a konkrét vita csak néhány hónappal ezután kezdődik a Kortársban, Aczél itt nyilvánvalóan az aktuálisan folyó szociológiai és filozófiai vitákra gondol. Ezt támasztja alá, hogy a pluralizmust hirdetőknél a marxizmus módszertanná változtatását, azaz igazi filozófiává alakítását is felrója.⁸² Aczél a marxizmus egységes elmélet-mivoltát és forradalmi jellegét emeli ki, azzal az ismert kijelentéssel, hogy a feladat a marxizmus ideológiai monopóliuma helyett annak hegemoniájának biztosítása. A nemzetközi politikai enyhülés és a gazdasági reformok kiváltotta szabadabb szemléletet nem tartja lehetségesnek az ideológia terén: az egyetlen igaz marxista álláspontnak minden ideológiai kérdésben maradéktalanul érvényesülnie kell, ebben a tekintetben még vitáknak sincs helye.⁸³

Az irányzatok vitájával összefüggésben 1969 őszén két olyan esemény is történik, amely a jobboldali revizionistáknak kikiáltott filozófusokkal szembeni egyre keményebb fellépésre utal. A Közgazdasági Egyetem KISZ-klubjának Fórumán

⁸⁰ “A ‘megközelítési módok’ különbözőségei egy adott pillanatban nem jelenthetik a ‘többféle’ marxista filozófia lehetséges voltát. A vitákban szükségképpen kiderül, - mint a marxizmus-leninizmus egész eddigi története során is mindig kiderült - hogy a marxizmus *lényegbevágó* megállapításainak ‘kiszorítása’ vagy a marxizmus ‘pluralizálása’ kudarcot vall.” (Kónya István, 1969. 840.)

⁸¹ Ld. Az MSZMP KB tudománypolitikai irányelvei, in *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967-1970*, 335-367.

⁸² “Vitatkozunk azokkal, hazánkban is, akik a marxizmus pluralizmusát hirdetik, azokkal, akik a marxizmust pusztán gondolkodási módszertanná változtatják, elfeledkezve arról, hogy a marxizmus elmélet is. Egy adott konkrét kérdésnek végső soron csak egyetlen igaz, marxista megoldása van, mégha ehhez a megoldáshoz többféle tudományos, egyformán jogos úton lehet is eljutni.” (Aczél György: *Kulturális és ideológiai életünk néhány időszerű kérdése*, 18.)

⁸³ “...az ideológia, a kultúra területén nincs monopolhelyezete nálunk a marxizmusnak. Nem is az most a célunk, hogy monopolhelyezetet teremtsünk, hanem az, hogy biztosítsuk, erősítsük a marxizmus meglévő hegemoniáját, a marxista ideológia irányító és vezető képességét.” (uo. 45-46.) ... “Az elvek, az eszmék területén az ideológiában nincs békés egymás mellett élés: ez azt jelenti, hogy ideológiai síkon mindig, minden helyzetben következetesen kell érvényesíteni a marxista álláspont elvi teljességét.” (uo. 62.)

Értelmiség '69 címmel vitát rendeztek előbb Márkus György, majd Heller Ágnes részvételével, melyeket a TKKO egyértelműen negatívan értékelt. A vitákon a pluralizmust hirdető nézetek érvényesültek, melyekkel a többségében egyetemista hallgatóság nagyrészt egyet is értett, így a TKKO megállapítása szerint a vita politikailag káros hatású volt.⁸⁴ A vitákon a helyes marxista nézetek képviselője meglehetősen gyenge volt, így azok már-már a vitatott nézetek propagálásává alakultak (a konzervatív marxisták gyenge vitabeli szereplése ekkorra már többször felbukkant a jelentésekben).

Ezzel párhuzamosan az ELTE Jogi Kar II. évfolyamának KISZ-szervezete négy előadásból álló sorozat előkészítését kezdi meg, melyben az előadások éppen a bírált nézeteket tárgyalják, terv szerint egy-egy olyan filozófus vagy szociológus tolmácsolásában, aki a viták során haladó nézetet képviselt. A négy előadás (1. irányzatok a marxista filozófiában, előadónak Márkus Györgyöt kérték fel; 2. a szocializmus építésének modelljei, Hegedűs András előadásában; 3. a szocialista demokratizmus - erre a témára ekkor még nem szemeltek ki előadót; 4. a szabadság fogalma, előadója Heller Ágnes lenne) tervezetéről a TKKO még időben értesült ahhoz, hogy intézkedéseket tegyen a szervezés leállítására. A rendezők időpontokat ekkor még nem jelöltek ki, az előadók közül azonban Márkus György már vállalta is az előadás megtartását. A kérdéssel a Politikai Bizottság is foglalkozott, javaslata szerint le kellene beszélni az előadókat a felkérés elfogadásáról, ugyanakkor a TKKO inkább azon a véleményen van, hogy a szervezőket kellene meggyőzni a terv helytelen politikai irányultságáról.⁸⁵

Az intézkedésekkel a párt részéről egyaránt próbáltak a károsnak, helytelennek nyilvánított nézetek ellen harcolni, valamint az ezeket képviselőket elhallgattatni. A nézeteltérésekben ekkor már felbukkan a személyes elem is: bizonyos eszméket egyes emberekkel azonosítanak, akiket megpróbálnak a vitákban elnyomni azzal, hogy személyes szereplésüket és publikációik megjelenését megakadályozzák.

A viták terén ez idő tájt a párt szándékaiban furcsa tudathasadásos törekvést lehet felfedezni. Több fórumon és állásfoglalásban deklarálják, hogy pártolják a mind szélesebb körű vitákat, a marxizmus fejlődését a viták révén tartják lehetségesnek, időről-időre javaslatokat tesznek vitatémákra is. Emellett az ideológiai és a politikai élet megélénkülését várják az olyan vitáktól, melyek a helyes marxista álláspont kialakítását célozzák. Látható, hogy ez a szándék erőteljesen érvényesült is, mivel a hatvanas évek vége felé több szinten (KISZ-szervezetektől a folyóiratokig) élénk viták folynak. Ugyanakkor a párt felismerte azt a veszélyt is, amit a vitákban megfogalmazódó nézetek jelenthetnek. Ezek a nézetek a vita természetéből adódóan széles spektrumon mozoghatnak, elvben mindenki kifejtheti a hivatalostól eltérő véleményét: ez azonban a vitákat a helyes marxista álláspont propagálása helyett a káros nézetek terjesztésévé változtathatja. Szükségessé válik tehát a viták korlátozása, ami azt jelenti, hogy bizonyos nézetek nemcsak elsőbbséget élveznek másokkal szemben, hanem egyedüli megszólalók lehetnek. A párt tehát egyszerre támogatta és korlátozta, visszaszorította a vitákat. Egy olyan vita azonban, melyben alternatív álláspontokat nem lehet megfogalmazni, nem vita többé, hanem takaréklánggra csavart eszmecsere. A viták a hetvenes évek elejétől nem érthették el céljukat, lassanként üres beszélgetésekké váltak, melyekben a lényeges kérdéseket nem volt szabad még érinteni sem. Nyilvánvaló, hogy

⁸⁴ Ld. MOL 288. fond 36/1969/17. őe.

⁸⁵ MOL 288. fond 36/1969/18. őe. 5.

a korábbi vitákban elmarasztalt teoretikusok példáján okulva egyre kevesebb társadalomtudós mert határozott álláspontot képviselni, mivel a párttal senki sem akart szembekerülni. A hatvanas évek elejének szabadabb légköre, a viták lendülete tehát ekkor már eltűnőfélben van, bár a revizionistáknak bélyegzett nézetek képviselői elleni igazán kemény fellépés még várat magára.

Az elidegenedés- és az antropológia-vitában a legnagyobb gond az elméletnek a valósággal való konfrontálódásával volt: az elidegenedés tapasztalható léte ellentétben állt az eltűnését hirdető elmélettel, a szocializmus egyéntől-embertől idegen volta pedig a marxista antropológiával. A kutatóktól azt várták el, hogy az ellentétet eszmeileg elfedjék, de legalábbis kedvezően magyarázzák; a viták során azonban nem ez történt. Amennyiben a vita nem maradt meg a partikularitásoknál, a kutató lényeges kérdésekben esetleg a marxizmus kiigazítására törekedett (amire egyszerűen a valósággal való ütközése miatt kényszerült), elméleteit azonnal revizionistának, antimarxistának bélyegezték.

A filozófusper

Az Agitációs- és Propaganda Bizottság 1971 júniusában újra foglalkozik a Szociológiai Intézet helyzetével, amikor is úgy találja, hogy az 1968-as állásfoglalás és Hegedűs András eltávolítása nagyjából rendezte az intézet belső viszonyait. Előtérbe került a marxista elkötelezettségű kritikai szociológia a korábbi Hegedűs-féle irányzat helyett, a beavatkozással “sikerült biztosítani az alkotómunka légkörét és feltételeit”, valamint megállapítható, hogy az “általános politikai-ideológiai légkör fejlődött”. Nem sikerült viszont érvényt szerezni a Bizottság azon határozatának, amelynek értelmében a vezetőség tudta nélkül ne jelenhetnek meg publikációk: nem szakmai folyóiratokban gyakran jelennek meg vitatható nézetek, főként Hegedűs követőinek tollából. Ezek ellen nyílt szakmai viták során lehetne küzdeni, ilyeneket azonban egyáltalán nem rendeznek. A Hegedűs-féle irányvonal továbbélését az is biztosítja, hogy a legtekintélyesebb tudósok nem tagjai a pártnak, a követők befolyása pedig igen erős.⁸⁶

Lukács György 1971. június 4-én bekövetkezett halála után a korábbinál erőteljesebben lehetett bírálni tanítványait is, ami azt jelentette, hogy ekkortól a követőket csoportként kezdik tekinteni: mikor a párt tudomására jut, hogy Lukács-tanítványok egy része több publikáció megjelentetésén dolgozik, azokat témájuk előzetes ismerete nélkül is egységesen kezelik. Aczél György 1971 júliusában érdeklődik a Lukács-kiadások helyzetéről is, amelyről Knopp Andrásról azt a választ kapja, hogy a teljes életmű egységes kiadásával eddig még nem foglalkoztak; négy kiadó is jelentet meg ekkor válogatásokat, azonban Lukács vitatható nézeteinek bírálatához szükség lenne a teljes életmű kritikai kiadására. Az ideológiailag problémás írások megjelenése ugyanakkor Knopp szerint csak az összkiadás végén, pótkötetekben lehetséges, mivel jelenleg azok károsan hatnának a társadalomtudósok körében.⁸⁷

Az első cikk, amelyik kisebb botrányt okoz, Vajda Mihály *Szembesítés* címet viselő írása. Vajdának ez a tanulmánya engedély nélkül jelent meg a *Telos* című

⁸⁶ Tájékoztató jelentés az Agitációs- és Propaganda Bizottság részére a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetéről (1971. június 9., elhangzott a június 22-i ülésen), MOL 288. fond 41/161.

⁸⁷ Ez a probléma szinte komikus megoldására utal: a bírált írások megjelenését elodázza, arra számítva, hogy az idő múlásával könnyebb lesz a bennük foglalt nézetek “magyarázata” és kritikája. Knopp ezért is hangsúlyozza, hogy az összkiadás legalább 10-15 évet vesz igénybe, amikor majd egy más politikai helyzetben, remélhetőleg hatásosabb eszközökkel a bírálat is hatásosabb lesz (Knopp András feljegyzése, 1971. július 26. MOL 288. fond 36/1971/6. öe.)

amerikai baloldali folyóiratban,⁸⁸ a megjelenés körülményeinek felderítése kapcsán pedig több szabálytalanságra is fény derült (azon túlmenően, hogy Vajda nem kért rá engedélyt). Az Akadémiai Kiadó, akinél a megjelentetés joga volt, perelhetett volna a *Telost*, ám ezt felsőbb pártkörökben nem tartották észszerűnek, mivel furcsa lett volna, ha éppen egy szocialista ország fogna perbe egy baloldali lapot. Kiderült, hogy magát a cikket Márkus György lektorálta, ami a TKKO szemében csak alibi-szerű lektorálásnak számított, hiszen Vajdát és Márkust egyazon revizionista csoport tagjainak tartották.⁸⁹ A kéziratot politikai-ideológiai kicsengése miatt nem tartották alkalmasnak arra, hogy itthon publikálják, de külföldi megjelenése is károsan hatott, azt a látszatot keltve, mintha Vajda álláspontja a hivatalos nézeteket tükröznél. A főbb bírált tézisek már ismerősen csengenek:

- nincs autentikus marxizmus, a marxizmusnak különböző, egyaránt létjogosult interpretációi lehetségesek;
- a marxizmust ki lehet egészíteni a különböző polgári filozófiák egyes gondolataival (egzisztencializmus, fenomenológia);
- tagadja a történelmi szükségszerűséget;
- a szocializmus megvalósítását a távoli jövőbe helyezi, ebben nem tesz különbséget a szocialista és a tőkés országok között;
- többféle igazság van, a marxizmus csupán az egyik közülük.

A publikáció engedélyeztetésén kívül, melyet az 1969-es, a Filozófiai Intézet helyzetét rendező határozat írt elő,⁹⁰ Vajda ideológiailag is megsértette a párt egyes határozatait (pl. tudománypolitikai irányelvek, a társadalomtudományi intézetekben való alkalmazás feltételei⁹¹), mivel olyan témákat tárgyalt, melyeket a párt egyértelműen elutasított. Nem lehet kétséges persze, hogy Vajdának esélye sem lett volna az engedély megszerzésére.

A tanulmányt a *Magyar Filozófiai Szemlé*ben mindezek ellenére 1972 elején le akarják közölni, Szigeti Györgyné, a folyóirat szerkesztője hosszú vitába kezd a TKKO illetékes referensével, Knopp Andrással.⁹² Végül a cikket nem közlik, ugyanakkor felfigyelnek arra, hogy ezzel egyidőben a Lukács-tanítványok közül sokan jelentkeznek a folyóiratoknál különböző tanulmányokkal. Ez időtől a tanítványokat egyértelműen csoportként kezelik, írásaikat ennek megfelelően összetartozónak, egy szellemi forrásból táplálkozóknak tartják, egyidejű fellépésük alapján pedig egyetlen ügyet kreálnak.⁹³

⁸⁸ A tanulmány megjelenésének körülményei meglehetősen zavarosak, a TKKO-nak sem sikerült kiderítenie, hogy a cikket maga Vajda, az Akadémiai Kiadó, vagy pedig az amerikai Humanities Press továbbította a *Telostnak* (ez utóbbival érvényes szerződés állt fenn egy tanulmánykötet kiadására, amelyhez a *Szembesítés* is készült).

⁸⁹ "A kiadó ugyan lektoráltatta a kéziratot, de a lektor személye - Márkus György - eleve egyértelművé tette a lektori véleményt. A lektoráltatás ilyen gyakorlata legfeljebb alibit teremthet a kiadók számára, lényegében azonban megcsúfolása a lektoráltatás igazi értelmének." (MOL 288. fond 36/1971/7. öe. 86.) Nyilvánvalóan a jelentésben a *lektoráltatás* szó a *cenzára* szinonimájaként szerepel.

⁹⁰ Ld. MOL 288. fond 41/115. öe.

⁹¹ Az MSZMP KB tudománypolitikai irányelvei, in *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967-1970.* 335-367.; MOL 288. fond 41/115. öe.; MOL 288. fond 41/178. öe.

⁹² Nem ez az első alkalom, hogy a TKKO külön is foglalkozik a *Magyar Filozófiai Szemlé*vel: már 1970-ben kifogásolták, hogy a társadalomontológiai irányzat túl nagy súllyal szerepel a folyóiratban (Vajda Mihály, Heller Ágnes, Hegedűs András, Sós Vilmos), hiányzik az antimarxizmus kritikája, valamint sok politikailag hibás és káros nézetet képviselő cikk is megjelenik, annak ellenére, hogy 1968 után igyekeztek elhallgattatni az érintetteket (MOL 288. fond 41/148. öe.).

⁹³ Dérer Miklós, 1989. 15.

Az említett tanulmányok külföldön is megjelenének, elsősorban Nyugat-Németországban és Olaszországban. A német Suhrkamp kiadó 1972-ben a Lukács-tanítványok írásaiból kíván kötetet megjelentetni, melyben magyarul már olvasható, ám nagy vitát kavart cikkeket közölne. A TKKO leginkább kerülő úton próbálkozik: nem akarja tiltani a kötet megjelenését, helyette megkísérli rábeszélni az érintetteket, hogy ők álljanak el a kötet megjelentetésétől (egyedül Vajda Mihály Fasizmus-tanulmányának megjelentetését tiltják egyértelműen, Hegedűs Andrásnál, Heller Ágnesnél és Fehér Ferencnél csak rábeszéléssel próbálkoznak). Heller írását (*Elmélet és gyakorlat és az emberi szükségletek*) "a csoport jelenlegi koncepciójának tömör, tézisszerű összefoglalásának" tartják,⁹⁴ de általánosságban egyik cikk megjelenésével sem értenek egyet, az egész kötet politikai-ideológiai alaphangját nemkívánatosnak ítélik. Végül Heller Ágnes tudatja Knopp Andrásal, hogy Vajda iránti szolidaritásból mindannyian elállnak a kötettől - így az ügy lényegében a TKKO szándékai szerint rendeződik el.

Az Olasz Kommunista Párt kiadója, a Riuniti szintén foglalkozott a Lukács-tanítványok cikkeinek kiadásával, ám a magyar testvérpártra való tekintettel lemondtak erről. Egyedül Heller Ágnessel volt érvényes szerződésük (*A mindennapi élet* című kötete és egy tanulmánygyűjtemény már nyomdában is volt ekkor), amivel kapcsolatban felajánlották, hogy késleltetik a kiadást.⁹⁵ Az OKP ezek után egy olyan listát kért, amelyben olyan társadalomtudományi dolgozatok és kötetek szerepelnek, melyeknek megjelentetését a magyar fél támogatná. Az elkészült listáról azonban már természetesen hiányoznak a bírált filozófusok.⁹⁶

A külföldön engedély nélkül megjelent és az itthon leközölt vitatható írások eredményeképpen 1972 tavaszára kidolgozták a tudományos cikkek publikálásának részletes feltételeit.⁹⁷ Ebben leszögezik, hogy a kutatás szabadsága együtt jár a közlési felelősséggel, amely egyaránt terheli a kutatót és intézetének vezetőségét. Ez a felelősség bármennyire is érvényes a folyóirat-szerkesztőkre, teljes egészében nem lehet rájuk hárítani.⁹⁸ A közlés elbírálásában a politikai szempontok elsődlegesek a tudományosakkal szemben, ezek a szempontok pedig jelenthetik a közlés sürgetését, késleltetését, korlátozását vagy a nyilvánosság mértékének meghatározását (a javaslat kitér arra is, melyek azok a tudományos témák, amelyek elsőbbséget élveznek⁹⁹). A külföldi megjelenést ennél is jobban korlátozzák: "a szelektálás egyoldalúságában megnyilvánuló" külföldi ellenséges szándék szükségessé teszi, hogy egy cikk hazai megjelenése csak feltétel, de nem feljogosítás arra, hogy külföldön közölhető legyen - ebben az intézmény vezetősége dönt. A vitákról szólva a jelentés kategorikusan kijelenti, hogy "nem-marxista cikkek nem vitacikkek, a polémia csak a marxizmuson belül lehetséges." A vitákban fokozott felelősség terheli a szerkesztőségeket, nem

⁹⁴ Knopp András feljegyzései, 1972. október 27., november 16. és december 13., MOL 288. fond 36/1972/9. öe.

⁹⁵ A Tudománypolitikai Alosztály feljegyzése, MOL 288. fond 36/1972/9. öe.

⁹⁶ MOL 288. fond 36/1972/9. öe.

⁹⁷ Javaslat az Agitációs- és Propaganda Bizottságnak a kutatási szabadság és a közlés szabályozásáról a társadalomtudományok terén, MOL 288. fond 41/178. öe.

⁹⁸ "A kutatás szabadságának ugyanakkor a közlés terén fokozott felelősséggel kell együttjárnia. Ez a felelősség a tudomány művelőinek belső meggyőződésén, társadalmunk iránti elkötelezettségén, a társadalomtudományok szerepének pártos értelmezésén alapszik. (...) A kutatóhelyek a közlés felelősségét nem háríthatják át teljes egészében a kiadókra, illetve folyóirat-szerkesztőségekre." (uo.)

⁹⁹ "A publikációs fórumok elsőrendű feladata: a társadalmilag lényeges és marxista kutatási eredmények publikálásának aktív támogatása." (uo.) Ezzel részben már megvalósul a Lukács-tanítványok marxizmusból való kizárása, mivel publikációs lehetőséget csak a marxista írások kapnak.

közölhetnek vitatott álláspontokat “vita” vagy “eszmecsere” rovatokban azon az alapon, hogy ez a megjelölés felmenti őket a felelősség alól. A szerkesztőség egyben köteles gondosan mérlegelni, vajon képes-e a vita kézben tartására; ha nem, inkább bele se kezdjen.

1972 nyarán a TKKO összegyűjti a Lukács-tanítványok azon írásait, melyekről a beérkezett információk alapján gyanítja, hogy revizionista nézeteket képviselnek. Az írásokat Huszár Tibornak küldik meg véleményezésre, aki augusztus 30-án egy átfogó, kifejezetten politikai (nem pedig tudományos) szempontból kategorikusan elítélő bírálatot ad (Huszár meggyőződése szerint “éppen a politikai nézőpont adja a kulcsot írásaikhoz”). Bírálatában Bence Györgyöt, Heller Ágneszt, Kis Jánost, Márkus Györgyöt, Vajda Mihályt emeli ki és az ekkor még csak kéziratban létező, Marx közgazdasági koncepciójával foglalkozó monográfiát (Bence-Kis-Márkus: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?*¹⁰⁰)

Huszár bírálatában az érintett dolgozatokat a marxizmus általános revíziójának, marxi eszmék érvényének megkérdőjelezéseként állítja be, kijelentve, hogy bennük íróinak kiábrándultsága, a szocializmus elutasítása kap hangot.¹⁰¹ A megfogalmazott eszmék forrását kutatva elsősorban azt vizsgálja, mennyire származtathatók azok Lukács gondolataiból. Ezen a ponton Huszár Lukácsot veszi védelmébe: hiába voltak a szerzők Lukács tanítványai, az írások tőle való elfordulásukat, az alapvető lukácsi tanok korrekcióját tükrözik. Ebben szerepet játszik az az antropológia is, melyet a marxizmuson belül kerestek ugyan, ám az “emberarcú” társadalom, az antropologizálás nevében lényeges marxi eszméknek mondanak ellen.¹⁰² Ezzel egyben nehezítik a lukácsi életmű folyamatos feldolgozását (Lukács ekkor még csak egy éve halott), ami ugyan a kritikát sem nélkülözi, azonban lényege a pozitív, a marxizmust előbbrevívó gondolatok kiemelése.

Huszár kitér arra is, hogy a szerzők gondolkodásában vízváltó volt az 1968-as év: ekkor a párizsi, különösen pedig a prágai események hatására nyíltan fogalmaznak meg a párttal ellentétes véleményt. Nézete szerint korábban, a '60-as évek során mindegyik szerzőnek komoly tudományos, egyben pártosan elkötelezett írásai jelentek meg, bár vitatható elem mindegyikben fellelhető volt; 1968-tól azonban még korábbi önmagukkal is ellentétes nézeteket hangoztatnak. Huszár itt nyilvánvalóan jól megragadja azt a törést, amellyel a prágai előremutató fejlemények durva elfojtása a létező szocializmusból és annak megújíthatóságából, a reformokból való kiábrándultságot, a marxi közgazdasági eszmék megvalósíthatatlanságának gondolatát

¹⁰⁰ A mű csak a rendszerváltás után, 1992-ben jelent meg (Bence-Kis-Márkus, 1992)

¹⁰¹ “Nem kevesebbre vállalkoztak, mint a kommunista világmozgalom eszmei-politikai alapjainak átfogó bírálatára. Ezen írások közgazdasági-filozófiai érvrendszere nem Sztálin vagy Lenin életművét, nem Marx egyik vagy másik időszerűtlenné vált megállapítását, hanem a marxi életmű legfontosabb alappilléret: A tőke érvényességét kérdőjelezi meg visszamenően. Politikai felhangjuk pedig egyértelműen fejezi ki a modern munkásosztály létével, különböző szerveivel kapcsolatos kiábrándultságukat és szkepticizmusukat.” (Feljegyzés, MOL 288. fond 36/1971/6. őe. 13.)

¹⁰² “Újabb írásaik azonban arról tanúskodnak, hogy a marxi alapelveknek a filozófiai antropológia nevében való revíziója szükségszerűen szembe állítja őket Lukács György munkásságának a legfontosabb tételeivel is: nemcsak Az ész trónfosztásának Lukácsával, de az Ontológia írójával is. Lukácsnak lehettek és voltak is tévedései, de Lukács soha egy pillanatra sem kételkedett az októberi forradalom világtörténeti missziójában.” (uo. 14.) (...) “A Vajda- vagy Márkus-kérdés tehát nem azonos a Lukács-kérdéssel, mai nézeteik nem azonosíthatók, s nem vezethetők le a lukácsi hagyatékából. Ellenkezőleg: írásaikat olvasva éppen az tűnik időszerűnek, hogy a Lukács-iskola terminus mai érvényességét megkérdőjelezzük.” (uo. 16.)

eredményezte - ám ezt a párt álláspontjának megfelelően értelmezi, nem vonva le azokat a következtetéseket, amelyeket e szerzők kíméletlenül levontak.¹⁰³

Miként a Lukács-hagyatékból való eredeztetést, éppúgy elutasítja Huszár azt is, hogy e nézeteket az angol, amerikai vagy francia újbaldal nézeteiből vezessék le, mivel pl. Márkusék monográfiájukban a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista országok fejlődési rendellenességeit, problémáit kísérlik megmagyarázni a marxi politikai gazdaságtan korrekciójának segítségével. Éppen ezzel magyarázható, hogy leszámolnak a jelenlegi alternatívákkal is, egyaránt azokkal, melyeket az újbaldal fogalmaz meg, valamint azokkal, melyekre más szocialista országokban már történtek kísérletek (pl. Jugoszlávia).¹⁰⁴ Így nem marad hátra számukra semmi más, minthogy utópiákba meneküljenek: elvi alapon kétségkívül szocialisták (magukat továbbra is marxistának vallják), ám eszméikkel a szocializmus gyakorlati megvalósíthatóságát kérdőjelezzik meg.

Huszár végül felhívja rá a figyelmet, hogy ezt az ügyet nem lehet pusztán adminisztratív úton lezárni. Hosszas vitákra lenne szükség, melyek során hatásosan támadni és cáfolni lehetne nézeteiket, a viták során pedig - jelentőségük miatt - ne a tudományos tézisek, hanem politikai vonatkozásaik kerüljenek tárgyalásra. E viták azért is lényegesek lennének, mivel nem elszigetelt jelenségről, hanem az értelmiség szélesebb köreit érintő politikai irányzatról van szó.¹⁰⁵ A további fejlemények azonban azt mutatják, hogy ez utóbbi észrevételét nemigen vették figyelembe.

A probléma szóba került az MSZMP KB 1972. november 14-15-i ülésén is, az ülésről kiadott közlemény pedig az érintett filozófusok "kiátkozásának" ideológiai alapjává vált. Ez az ülés névleg ugyan kiállt a reformok mellett, de tényleges tevékenysége inkább a reformok részleges visszavételét, a kultúra és a gazdaság terén egyfajta keményedést, recentralizációt jelzett. Előrevetítette azt is, hogy a bírált nézeteket antimarxistaként, "a szocializmustól idegen" vagy szocializmusellenes tendenciájuk miatt fogják elítélni, az ellenük folytatott harc fő eszköze így csakis a radikális elfojtás, a szerzők elhallgattatása lehet.¹⁰⁶

¹⁰³ "Az elméleti konstrukció - amely jelen esetben mélyen saját színvonaluk alatt marad - csak kísérő tünete és kifejezője annak a mély szkepszisnek, amely főleg a csehszlovákiai események hatására a szocializmus mai alternatíváival kapcsolatban a szerzőkben kialakult." (uo.) (...) "Ami összeroppant s egész nézetrendszerüket átstrukturálta: e politikai meggyőződésük." (uo. 17.)

¹⁰⁴ "Elvetik az újbaldal alternatíváját, mert az nem érti a technika, a gazdasági komponens szerepét, az emberi kapcsolatok átalakításában; problematikusnak tartják a gazdaságirányítási rendszer reformját, mert az a fogyasztói társadalom irányában való fejlődés lehetőségét és valóságát hordja magában; szkeptikusak a gazdasági önirányítás jugoszláv modelljével szemben, mert az anarchikus tendenciákat szül, a tervgazdálkodás hazai változata ezzel szemben bürokratikus torzulásokhoz vezet stb." (uo.)

¹⁰⁵ "Mert teljesen illuzórikus lenne azt feltételezni, hogy Vajda és Márkus írásainak hatása bármilyen adminisztratív intézkedéssel önmagában lokalizálható. Egy áramlattal állunk szemben, amelynek gyökere mai valóságunkban van, s amelynek kisugárzása számban nem, de szellemi kapacitásban jelentős, főleg fiatal értelmiségi rétegeket érint. Hosszú, valószínűleg több fázisú vitára kell tehát stratégiai tervet kidolgozni." (uo. 17-18.)

¹⁰⁶ "Pártunk számol a ténnyel is, hogy társadalmunk világnézetileg még nem egységes. Az ideológiai élet, a közgondolkodás alapvetően kedvező irányú fejlődésével egy időben és azzal ellentétesen érvényesülnek a szocializmustól idegen jelenségek és folyamatok is. Időnként felerősödnek a polgári, kispolgári jelenségek, a szocializmus nagy történelmi távlatait szem elől tévesztő individualizmus, önzés legkülönbözőbb formái, egyrészt jobboldali, másrészt ultraradikális nézetek jelentkeznek. (...) Következétesen érvényesíteni kell azt az elvet, hogy ne kapjanak nyilvánosságot a szocializmussal ellenséges, népünk érdekeit veszélyeztető irányzatok, alkotások." (Közlemény az MSZMP KB üléséről,

A reformok megállítása ezzel legelőször a kultúrpolitikában jelentkezett. Az addig óvatos lépésekben reformpolitikát folytató Aczél György világosan érezve a konzervatívok térnyerését, szintén erőteljesebben kezdte bírálni a Lukács-tanítványokat. Huszár Tibor elképzeléséből (erőteljes vita adminisztratív intézkedések helyett) nem lett semmi, a pártban érezhetővé vált, hogy a balra tolódó centrum csakis kemény intézkedéseket fogadna el. Ennek értelmében tárta először a nyilvánosság elé a Lukács-tanítványok ügyét Aczél György az Országos Agitációs, Propaganda és Művelődési Tanácskozáson (1973. január 24-25.) elhangzott beszédében: “értelmiségi renegát”-ról, antimarxista csoportról beszél, akik a marxizmus pluralizálását hirdetik, megkérdőjelezik a munkásosztály vezető szerepét, a szocializmus realitását.¹⁰⁷ Aczél érzékelteti, hogy bizonyos marxista tételek mindenképpen a viták felett állnak, a vitáknak nem azok igazságáról, helyes értelmezésükről kell szólniuk, hanem megvalósításukról.¹⁰⁸ Huszártól eltérően a Lukács-tanítványok nézeteit összeköti a nyugati marxizmusból és a polgári filozófiákból átvett nézetekkel, a konvergenciaelmélettel és az ipari társadalom felépítéséről szóló elméletekkel: ezeket egyenesen tudománytalannak nyilvánítja, miként tudománytalannak ítélik majd a tanítványok nézeteit is (mivel a tudományosság kritériuma ekkor már nyilvánvalóan elsősorban a pártos marxista elkötelezettség).¹⁰⁹

Zárszavában leszögezi, hogy a viták során kötelessége minden marxistának, hogy leleplezze az ilyen nézeteket. A viták azonban nem elégségesek erre, a káros elveket valló gondolkodókat nem meggyőzni, hanem legyőzni kell: meg kell tőlük vonni a nyilvánosságot (ezzel Aczél lényegében áldását adja a Lukács-tanítványok kiközösítésére és elhallgattatására).

Az érintett filozófusok ellen ezek után pártvizsgálatot indítottak, nézeteiket pedig a Kultúrpolitikai Munkaközösség minősítette. Párhuzamosan készített egy jelentést az MTA is a társadalomtudományi kutatások helyzetéről, melyben a Filozófiai Intézet belső viszonyaira is kitérnek, megállapítva, hogy “egyes esetekben a

1972. november 14-15. I. Az ideológiai helyzetről, in *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971-1975*, 385-387.)

¹⁰⁷ “... minden olyan helyzetben, amikor a forradalmi mozgalom szüntelenül változó-módosuló feltételekkel, új kérdésekkel és feladatokkal találja magát szembe, megjelenik az *értelmiségi renegát* klasszikus típusa, és egy bizonyos csoport ‘leszakad’. Az értelmiségi renegátság klasszikus ismérve, hogy a munkásmozgalommal és a marxizmussal való szakítását mindenekelőtt e szakítás ‘megideologizálásával’ deklarálja. (...) Ha elszigetelten is, akadnak nálunk teoretikusok, akik kétségbe vonják a munkásosztály vezető szerepét - hovatovább létét - és nagyrészt importeszmék alapján keresik korunk ‘radikális’ forradalmi erőit. Szerintük a munkásosztály és a munkásmozgalom nem igazán forradalmi erő. Századunk világtörténelmi jelentőségű szocialista forradalmi nem igazi forradalmak, nem vezettek valóban forradalmi átalakuláshoz. Elutasítják a szocialista gyakorlat minden létező formáját, tehát a létező szocializmust mint szocializmust tagadják. Korunk igazi forradalmi erőit a fejlett tőkés országok ifjúsági és értelmiségi csoportjaiban keresik, a társadalmon kívüli ‘szigeteken’, ‘kommunákban’, valamiféle ‘ellenkultúra’ mozgalomban. A marxizmus elmélete tekintetében pedig a marxizmus pluralizálásának álláspontján vannak.

Ezek a nézetek Hegedűs András, Márkus Mária, Heller Ágnes, Vajda Mihály újabb írásaiban jelentkeznek.” (Az ideológiai és kulturális élet néhány időszerű kérdése, 32-33.)

¹⁰⁸ “*A marxizmus alapvető tételeinek megkérdőjelezése túl van mind ideológiai, mind tudományos értelemben azokon a kereteken, amelyek között a vitát lehetségesnek, termékenynek tartjuk.*” Aczél itt Lukácsnak arra a kijelentésére hivatkozik, mely szerint bizonyos kérdésekről Marx után ugyanúgy nem lehet vitatkozni, mint Kopernikusz, Galilei és Kepler után arról, hogy vajon a Nap kering-e a Föld körül, vagy fordítva. (uo. 34.)

¹⁰⁹ “*Az ilyen tudománytalan és megtévesztő elméletnek és terminológiának nincs helye a marxista társadalomtudományban.*” (uo.)

bázisintézmény kedvezőtlen körülményei akadályozzák a munkát”, valamint olyan kutatókat is foglalkoztatnak - igaz, ellenőrzés alatt, - akik nézeteik miatt károsan befolyásolják a kutatást¹¹⁰ (a vizsgálat lezárását követően őket el is távolítják).

A vizsgálat megkezdésével egyidejűleg szilenciumot rendelnek el az érintettekre (Hegedűs András, Márkus Mária, Heller Ágnes, Vajda Mihály, Márkus György, Bence György, Kis János). Érdekes tény, hogy az Állásfoglalás tervezete már január végére elkészült, mint azt a Kádár Jánosnak való továbbítása jelzi.¹¹¹ A kísérőlevélben egyben javaslatot tesznek a helyzet rendezésére, melyben a párttagok kizárását és az Akadémiánál alkalmazottak elbocsátását tartják indokoltnak, amennyiben azok nem vonják vissza nézeteiket (a javaslat nem kevés cinizmussal a párttagok, Hegedűs András, Kis János és Vajda Mihály kizárási határozatának ajánlott szövegét is tartalmazza). Csak ezt követően, szintén e javaslatnak megfelelően tűznek ki időpontot a nézetek szigorúan zárt körű vitájára és az érintettek meghallgatására. Nem csoda tehát hogy az Akadémia főtitkárának, Köpeczi Bélának írt levelükben Heller Ágnes, Márkus Mária, Márkus György, Vajda Mihály és egy külön levélben Hegedűs András visszautasítják a vitára való meghívást, mivel szerintük “a vizsgálatot már megindulása előtt prejudikálta az a tény, hogy közvetlenül azt megelőzőleg, egy országos ideológiai konferencia referátumában, melyet a PB tagja, a KB titkára (azaz Aczél György) tartott, nézeteinkről elítélő és munkásságunkról súlyosan negatív, elítélő megállapítások hangzottak el.”¹¹² A március 28-ra kitűzött vitán azért sem vettek részt, mivel ezzel elismerték volna, hogy nézeteik antimarxista volta egyáltalán szóba jöhet; megítélésük egyetlen elfogadható módja a nyilvános és szabad vita lenne.

A vitát végül az érintettek részvétele nélkül tartották meg, a felszólalók természetesen egyhangúlag helybenhagyták az Állásfoglalás téziseit (Zoltai Dénes azonban védelmébe vette az érintetteket, különösen Heller Ágnest és Hegedűs Andrást, korábbi írásaik rendkívüli értékére hivatkozva).¹¹³ Minderre feltehetőleg az ítélet legitimációja miatt volt szükség, hiszen ekkorra már eldőlt a bírált filozófusok sorsa. Az Állásfoglalás végleges szövegét 1973 márciusában fogadják el,¹¹⁴ nyilvánosságra a *Magyar Filozófiai Szemle* 1973/1-2. számában kerül. Az elbocsátások ezt követően, április és május folyamán megtörténtek (levéltári, könyvtári illetve fordítói munkaköröket ugyan felajánlottak a kutatói státusz helyett, ám ezt egyikük sem fogadta el).

Az 1972. novemberi határozat végrehajtását a következő év novemberében ellenőrzik, amikor is azt találják, hogy a társadalomtudományi kutatóintézetekben a kutatók középtávú feladatokra történő átirányításával nagy súlyt kaptak “a

¹¹⁰ “Esetenként kutatási részfeladatokkal politikailag, ideológiailag nem megfelelő személyeket is megbíztak. Ezek közreműködése azonban vagy megszűnt, vagy megfelelő ellenőrzés alatt áll.” (Tájékoztató jelentés az Agitációs- és Propaganda Bizottság részére a X. kongresszus határozatai alapján folyó középtávú társadalomtudományi kutatások állásáról, 1973. február 12., MOL 288. fond 41/198. öe.)

¹¹¹ MOL 288. fond 22/1973/45 öe. 19-24.

¹¹² Heller Ágnes, Márkus Mária, Márkus György és Vajda Mihály levele Köpeczi Bélának, 1973. március 21., MOL 288. fond 22/1973/45. öe. 27-28.

¹¹³ A vitán a következő írásokról esett szó: Hegedűs András-Márkus Mária: *A modernizáció és a társadalmi fejlődés* (előadás egy varsói konferencián); Heller Ágnes: *Elmélet és gyakorlat az emberi szükségletek szempontjából*; uő.: *A szükségletek jelentősége és jelentése Marx gondolatrendszerében*; uő.: *Lehetséges-e radikális filozófia?*; Bence György-Kis János-Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?*; Vajda Mihály: *Szembesítés*

¹¹⁴ Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturpolitikai Munkaközösségének Állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről, in *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971-1975*, 456-469.

társadalomtudományok terén jelentkező burzsoá nézetek elleni harc feladatai”,¹¹⁵ és az egyéni kutatások részleges visszaszorításával sikerült megakadályozni, hogy az elitelt nézetek tovább terjedjenek. Két évvel később, a hosszútávú kutatások áttekintésénél hasonló megállapításra jutnak: a társadalomtudományi kutatások orientálásának és pártirányításának alkalmas eszközének tartják az olyan megbízatások rendszerét, melyben konkrét kutatási téma-ajánlásokat tesznek, valamint igyekeznek ezekbe minél több kutatót bevonni.¹¹⁶

Látható, hogy az Állásfoglalás szinte megcsúfolja az 1969-es tudománypolitikai irányelvek kutatási szabadságról szóló, önmagukban sem túlzottan liberális passzusait. Aczél György ugyan 1974-ben megkísérli elfedni ezt, hangsúlyozva, hogy “minél nagyobb e téren a szabadság, annál nagyobb az ideológiai és politikai felelősség,”¹¹⁷ azok a kutatók azonban, akiket e per érintett, felelősségteljesen gondolkodó marxista kutatók voltak. Ezt világosan látták azok, akik a tudományos közéletben részt vettek, így józanul senki sem hihette, hogy “kutatási szabadságával” élve ne jutna hasonló sorsra.

Az egyetemi diákság előtt 1973 májusában Földesi Tamás próbálja az Állásfoglalást magyarázni, majd később decemberben Aczél is kísérletet tesz, de egyikük sem jár sikerrel. A jogi karon, zsúfolásig telt előadóban kevesen viselkednek megértően, legtöbben kiállnak a filozófusok mellett; ez az ellenállás azonban nem nő túl az egyetem falain.¹¹⁸

A kutatási- és vitaszabadság visszavonásával lezárul a magyar marxista filozófia legtermékenyebb korszaka; közel egy évtizeden keresztül, az enyhüléssel és a gazdasági reformokkal párhuzamosan lehetséges volt a filozófia ideológián túlmenő művelése, a reformfolyamat lelassulásával azonban ez volt az első olyan eset, melyben a politikában egyre inkább teret nyerő konzervatív irányzat maradéktalanul érvényesülni tudott. Valójában ekkor merültek fel az elidegenedés- és antropológia-vitákból kinövő “igazi” filozófiai problémák is - mint amilyen a marxizmus pluralizálása is volt -, de ezek egyben ráébresztették a pártvezetést, hogy nem fűződik érdeke a filozófiai gondolkodás komolyabb erősítéséhez: a pártnak ideológiára és nem filozófiára volt szüksége.

Elgondolkodtató, hogy a filozófusok elleni támadások mennyire akadálytalanul folyhattak le. Ez több tényező összejátszásának eredménye, melyek közül csak egy a reformfolyamat említett megakadása. A kultúrpolitikai vezetés, élén Aczél Györggyel,

¹¹⁵ Jelentés az MSZMP KB 1972. november 14-15.-i állásfoglalásának végrehajtásáról, 1973. november 15., MOL 288. fond 41/214. öe. Az MTA jelentése külön kitér a filozófia és a szociológia helyzetére is, megállapítva, hogy az Állásfoglalásban elitelt antimarxista nézetekkel más társadalomtudósok nem értettek egyet. Az antimarxista csoport azért léphetett fel, mivel a filozófiában nincs megfelelő vitaszellelem, atomizált a légkör, és sok a tisztázatlan elvi-tudományos kérdés. (MOL 288. fond 36/1973/5. öe.)

¹¹⁶ Jelentés az Agitációs- és Propaganda Bizottság részére a Bizottság által (1971-ben) ajánlott társadalomtudományi témák feldolgozásának tapasztalatairól, 1975. január 21., MOL 288. fond 41/238. öe.

¹¹⁷ Beszéd az MTA közgyűlésén, Aczél (1974) 3. A perre utalva ekkor így fogalmaz: “Minél elevebb a vita, minél szélesebb a nézeteszembesítések köre, annál fontosabb az, hogy őrizzük és ápoljuk azt, ami a viták alapja: az eszmei-politikai egységet a legalapvetőbb kérdésekben. (...) Akad példa arra is, hogy egyesek nézeteit kategorikusan el kell utasítanunk. Erre azért volt szükség, mert ezek társadalmunk alapvető elveit és intézményeit kérdőjelezték meg vagy utasították el nyíltan. Ebből le kell vonni a megfelelő következtetéseket. De az hamis következtetés, hogy ebből bárki a kutatási vagy vitaszabadság leszűkítését olvassa ki.” (uo. 3-4.)

¹¹⁸ Révész (1997) 200.; MOL 288. fond 36/1974/27. öe.

időben észrevette a konzervatívok áttörését, saját politikáját pedig ehhez igazította. Aczél tehát csak annyiban állt a filozófusper mögött, amennyiben feláldozhatónak vélte a Lukács-tanítványok egy csoportját saját pozíciójáért; feltehető azonban, hogy ezek az intézkedések eredetileg nem álltak szándékában. Ezt támasztja alá az is, hogy már 1975-ben felajánlja Márkuséknak, hogy politikailag semleges írásaik megjelenhetnek, akik ezt visszautasítják addig, amíg fő művük (a talán leginkább támadott *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?*) meg nem jelenhet.¹¹⁹

Az ügy hátterében nyilvánvalóan az is megtalálható, hogy 1972-től kezdődően már megindult Lukács György nézeteinek beillesztése a hivatalos marxizmusba, ami vitatott nézeteinek háttérbe szorítását és az elfogadottak kiemelését jelentette. Egy ilyen helyzetben az olyan Lukács-tanítványok fellépése, akik éppen azt hangsúlyozták, amit a párt el akart felejteni Lukácsból, rendkívül rosszkor jött: a tanítványok elleni fellépés tehát egyaránt szolgálta Lukácsról való leválasztásukat is, akárcsak a marxizmusból való kizárásukat; Aczél, aki korábban többször hangsúlyozta a Lukácssal szembeni kritika szükségességét, ekkor már Lukács nézeteinek védelmezőjeként lép fel.

A per zökkenőmentes lefolytatásához valójában a társadalom széles rétegei segédkeztek passzivitásukkal. Ezért írhatta Knopp András 1974-ben, hogy “az antimarxista csoport tevékenysége elszigetelt maradt, és ideológiai-politikai platformja nem váltott ki szélesebb körű visszhangot a társadalomtudományok művelői körében”.¹²⁰ A perre nem sokan figyeltek oda, ami pedig a hátterében volt, a szocialista társadalom problémái és a marxizmus ellentmondása a valósággal, így a párt megnyugvására lekerült a napirendről.

A filozófia nem tartozott az olyan frekvenciált társadalomtudományok közé, amelyekben egy ilyen esemény nagyobb visszhangot keltett volna, a kizárások és elbocsátások híre így nem kavarta fel a pártönkívüliek közönyét. A filozófusok egyben feláldozhatók is voltak, hiszen nem tartoztak azok közé, akikre akár a reformfolyamatokban, akár a társadalom irányításában támaszkodni kellett volna (ellentétben pl. a közgazdászokkal). Más tudósok vagy könnyen napirendre tértek a történetek felett (egy szűk kör ugyan aktívan tiltakozott, hárman pedig, Ludassy Mária, Erdélyi Ágnes és Háber Judit ki is léptek a pártból, ám nagyobb ellenállást ők sem tudtak szítani), vagy egyenesen asszisztáltak is a fejleményekhez, mivel úgy vélték, ez csak egy kisebb véráldozat a politika érdekében. Ekkor még úgy tűnt, hogy néhány ilyen áldozattal megmenthető a reformfolyamat, mivel a per nem a reformfolyamatok középpontjában állókat érintette; hamarosan azonban világossá vált, hogy az olyan alapvető eszmék sérülése, mint a kutatási (és gondolkodási) szabadság, már az egész reformfolyamat sorsát jelzi előre.

Irodalom

Az irodalomjegyzékben megkíséreltem az elidegenedés- és az antropológia-vita cikkeinek minél teljesebb összegyűjtését, valamint igyekeztem feltüntetni a más vitákból (elsősorban a marxizmusbeli irányzatok-vitából) témám szempontjából lényeges cikkeit és a történetileg releváns írásokat.

¹¹⁹ Ld. Révész, 1997. 199. Aczél a rendszerváltás után nyilatkozataiban hibának tartja a filozófusper, és mint mondja, “elkiismeretfurdalása van” miatta (uo. 200.)

¹²⁰ Knopp (1974) 26. "Semmi sem indokolja, hogy ennek a csoportnak a fellépéséből bármiféle általánosító következtetést vonjunk le a társadalomtudományok helyzetéről, ideológiai állapotáról." (uo.)

- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971-1975*, Kossuth, 1978.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967-1970*, Kossuth, 1974.
- A vita folytatása, in *Valóság* 1966/1.
- Az antropológiai vitához, in *Valóság* 1966/7.
- ACZÉL György (1968): *Kulturális és ideológiai életünk néhány időszerű kérdése*, Kossuth, Bp.
- ACZÉL György (1970): Művelődéspolitikánk a marxizmus hegemoniájáért, in *Társadalmi Szemle* 1970/11.
- ACZÉL György (1973): *Az ideológiai és kulturális élet néhány időszerű kérdése*, Kossuth, Bp.
- ACZÉL György (1974): Tudomány és felelősség, in *Valóság* 1974/7.
- ACZÉL György (1975): *Szocialista kultúra - közösségi ember*, Kossuth, Bp.
- AGÁRDI Péter (1971): Heller Ágnes: A mindennapi élet c. könyvéről, in *Kritika* 1971/5.
- AGÁRDI Péter (1994): Közelítések a Kádár-korszak művelődéspolitikájának történetéhez, in *Eszmélet* 1994. június
- ÁGH Attila (1963): Az elidegenedés burzsoá felfogásának kritikája, in *Magyar Filozófiai Szemle* 1963/5.
- ÁGH Attila (1964): Jövönk és jelenünk (Az elidegenedés vitához), in *Valóság* 1964/11.
- ÁGH Attila (1965a): Az elidegenedés problémája a marxizmusban, in *Magyar Filozófiai Szemle* 1965/3.
- ÁGH Attila (1965b): Marxizmus és antropológia, in *Valóság* 1965/11.
- ÁGH Attila (1966): Humanizmus és kultúra, in *Kritika* 1966/9.
- ÁGH Attila (1967): Szocializmus és elidegenedés (Megjegyzések Vörös Gyula: Marxizmus és elidegenülés c. könyvéhez), in *Magyar Filozófiai Szemle* 1967/3.
- ÁGH Attila (1972): A Grundrisse - magyar nyelven, in *Társadalmi Szemle* 1972/9.
- ALMÁSI Miklós (1964): Elidegenedés és szocializmus, in *Valóság* 1964/2.
- ALTHUSSER, Lois (1965): Marxizmus és humanizmus, in *Valóság* 1965/11.
- ANGELUSZ Róbert (1964): Ökonómia és elidegenedés, in *Valóság* 1964/7.
- BARLAY László (1969a): Filozófiai gondolkodás vagy filozófálgató esszéisztika? (Megjegyzések Márkus György: Viták és irányzatok a marxista filozófiában c. cikkéhez), in *Magyar Filozófiai Szemle* 1969/1.
- BARLAY László (1969b): Nyilatkozat, in *Magyar Filozófiai Szemle* 1969/3.
- BENCE György - KIS János - MÁRKUS György (1992): *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* T-Twins - Lukács Archívum, Bp.
- CSELÉNYI István Gábor (1968): Az elidegenedés keresztény értékelése, in *Teológia* 1968/1.
- CSELÉNYI István Gábor (1970): Válasz Lendvai L. Ferencnek, in *Világosság* 1970/6.
- CSIZMADIA Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék (1968-1988)*, T-Twins, Bp.
- DAVIDOV, J.N. (1964): Lefebvre és "elidegenedési elmélete", in *Valóság* 1964/2.
- DAVIDOV, J.N. (1965): *Munka és szabadság*, Kossuth, Bp.
- DÉRER Miklós (1989): Pertörténet, in *Világosság* 1989. különszám
- FARKAS Endre (1966): A marxista filozófia antropológiája, in *Valóság* 1966/2.

- FARKAS Gyula - VÉGH Gyula (1966): Filozófia vagy szaktudomány az antropológia? in *Valóság* 1966/6.
- FARKASJANI László (1971): Az elidegenedés ontológiája. Heidegger és a kérdésesség vált lét, in *Világosság* 1971/5.
- FODOR Ilona (1967): A fából faragott királyfi: elidegenedés és művészi teremtmény, in *Valóság* 1967/4.
- FORGÁCS Éva (1971): Eldologiasodás és festői témaválasztás, in *Világosság* 1971/5.
- FÖLDES Tamás (1974): "Egy az igazság" és "oszthatatlan"? in *Magyar Filozófiai Szemle* 1974/6.
- Francia marxisták vitája a marxizmusról és a humanizmusról (összegzés), in *Valóság* 1966/12.
- FRISS István (1968a): Szocializmus és árutermelés, in *Magyar Filozófiai Szemle* 1968/4.
- FRISS István (1968b): Osztályharc, állam, párt és a társadalmi fejlődés, in *Kortárs* 1968/10.
- FUKÁSZ György (1964): A munkamegosztás és az elidegenedés a marxista filozófiában és a mai polgári ideológiában, in *Valóság* 1964/11.
- FUKÁSZ György (1965): *A munka filozófiája*, Kossuth, Bp.
- GÁL Ferenc (1968): A munka és a szabadidő mint emberi probléma, in *Vigilia* 1968/7.
- GARAUDY, Roger (1966): Korunk problémái és a marxizmus, in *Valóság* 1966/12.
- HALÁSZ László (1964): Elidegenedés és a személyiség pszichológiai megnyilvánulásai, in *Valóság* 1964/12.
- HANÁK Tibor (1979): *Az elmaradt reneszánsz*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern-München
- HEGEDŰS András (1968): A társadalmi fejlődés alternatívái, in *Kortárs* 1968/6.
- HEGEDŰS András - MÁRKUS Mária (1965): A munka humanizációja, in *Kortárs* 1965/11.
- HEGYI Béla (1972): Keresztények "marxizmusa", in *Vigilia* 1972/5.
- HELLER Ágnes (1964): A szerep mint történelmi kategória, in *Kortárs* 1964/4.
- HELLER Ágnes (1966): A mindennapi élet szerkezetének vázlata, in *Magyar Filozófiai Szemle* 1966/4.
- HELLER Ágnes (1968a): Az etika helye a marxizmusban, in *Valóság* 1968/1.
- HELLER Ágnes (1968b): A filozófus morális küldetése, in *Kortárs* 1968/8.
- HELLER Ágnes (1968c): A szabadság fogalmáról, in *Valóság* 1968/11.
- HELLER Ágnes (1968d): Üdvözléstan-e a marxizmus? in *Új Írás* 1968/11.
- HELLER Ágnes (1969): *Érték és történelem*, Magvető, Bp.
- HERMANN István (1964): Marxizmus - Marx nélkül? in *Kortárs* 1964/1.
- HERMANN István (1965): A modern elidegenedés és a kultúra, in *Kritika* 1965/8.
- HERMANN István (1971): A holtponjt játéka. Elidegenedés és modern művészet, in *Világosság* 1971/5.
- HERMANN István (1972): Teoretikusok - párton kívül, in *Kritika* 1972/4.
- HÉTHY Lajos - MAKÓ Csaba (1973): A marxista szociológia és a valóságfeltárás, in *Társadalmi Szemle* 1973/11.
- HORVÁTH Richárd (1968): *Jelenlétünk a világban*, Ecclesia, Bp.
- HÜLVELY István (1975): A humanizmus és Marx eszméje, in *Magyar Filozófiai Szemle* 1975/5-6.
- JÓZSA György (1971): Eldologiasodás és az etika útvesztői, in *Világosság* 1971/5.

- KÁRPÁTI Z. Miklós - RADNÓTI Sándor (1969): Egy vitastílusról, in *Magyar Filozófiai Szemle* 1969/5.
- KELEMEN János - FEHÉR Márta - GARAI László - LUDASSY Mária - TORDAI Zádor - SZAMUELY László (1989): Tizenhat év után, in *Világosság* 1989. különszám Kiüzetés a marxizmusból. Kerekasztal-beszélgetés, in *Világosság* 1989. különszám
- KNOPP András (1970): Egy vita tanulságairól, in *Társadalmi Szemle* 1970/7.
- KNOPP András (1974): A társadalomtudományi kutatások helyzetéről, in *Társadalmi Szemle* 1974/5.
- KÓNYA István (1969): A marxista-leninista filozófiáról van szó! in *Kortárs* 1969/5.
- KOROKNAI Zsuzsa (1964): Vita az elidegenedésről, in *Élet és Irodalom*, 1964/47.
- KOSIK, Karel (1967): *A konkrét dialektikája*, Gondolat, Bp.
- KOVÁCS László (1968): Kérdések a mai marxizmusról, in *Kortárs* 1968/11.
- LENDVAI L. Ferenc (1970a): Egyház és történelem - katolikus tükröben, in *Világosság* 1970/2.
- LENDVAI L. Ferenc (1970b): Válasz Cselényi István Gábornak, in *Világosság* 1970/6.
- LEONTYEV, A.N. (1966): Ember és kultúra, in *Valóság* 1966/7.
- Levél a Központi Bizottsághoz, in *Világosság* 1989. különszám
- LICK József (1964): Magántulajdon, munkamegosztás, elidegenedés, in *Valóság* 1964/12.
- LICK József (1966): A "filozófiai antropológia" kérdéséhez, in *Valóság* 1966/7.
- LUKÁCS György (1965): Az "elidegenedés" mint a "Szellem fenomenológiájá"-nak középponti filozófiai fogalma, in *Magyar Filozófiai Szemle* 1965/4.
- LUKÁCS József (1970): Vallási elidegenülés és vallási szerkezet, in *Világosság* 1970/7. Melléklet
- LUKÁCS József (1974): A marxista emberfelfogás és a mai vallási ideológia, in *Társadalmi Szemle* 1974/2.
- MÁRKUS György (1964): Marx fiatalkori művei és napjaink társadalomtudománya, in *Valóság* 1964/4.
- MÁRKUS György (1966): *Marxizmus és "antropológia"*, Akadémiai, Bp.
- MÁRKUS György (1968): Viták és irányzatok a marxista filozófiában, in *Kortárs* 1968/7.
- MÁRKUS György (1997): Elidegenedés és eldologiasodás Marxnál és Lukácsnál, in *A Budapesti Iskola II.* (szerk. Kardos András), Argumentum - Lukács Archívum, Bp.
- MÁRKUS Mária - HEGEDŰS András (1968): A marxista szociológia kifejlődésének főbb tendenciái a szocialista országokban, in *Kortárs* 1968/12.
- MÁRKUS Mária - HEGEDŰS András (1970): Közösség és individuum, in *Kortárs* 1970/12.
- MARX, Karl (1962): *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, Kossuth, 1962.
- MARX, Karl (1972): *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*, Kossuth, 1972.
- MIHELICS Vid (1966a): Ezmék és tények, in *Vigilia* 1966/5.
- MIHELICS Vid (1966b): Ezmék és tények, in *Vigilia* 1966/6.
- NYÍRI János Kristóf (1971): Ludwig Wittgenstein boldogtalan élete, in *Világosság* 1971/5.
- NYÍRI Tamás (1968a): *A keresztény ember küldetése a világban*, Szent István Társulat, Bp.
- NYÍRI Tamás (1968b): Emberréválás és teremtés, in *Vigilia* 1968/1.
- NYÍRI Tamás (1971): Etika és antropológia, in *Vigilia* 1971/10.

- PAPP Zsolt (1968): Márkus György: Marxizmus és "antropológia" c. könyvéről, in *Világosság* 1968/1.
- PAPP Zsolt (1969): Marxizmus és filozófiai antropológia, in *Társadalmi Szemle* 1969/11.
- PFEIFFER János (1970): A munka szociálteológiája, in *Vigilia* 1970/1.
- RÉVÉSZ Sándor (1997): *Aczél és korunk*, Sík Kiadó, Bp.
- RIPP Géza (1971): A félreolvasott Marx, in *Magyar Filozófiai Szemle* 1971/3-4.
- ROZSNYAI ERVIN (1964): Az elidegenedés és a totalitás hegeli kategóriájáról, in *Magyar Filozófiai Szemle* 1964/1.
- SARKADI László (1968): Mi az ember? Milyen az ember? (Heller Ágnes: A reneszánsz ember c. könyvéről), in *Valóság*, 1968/8.
- SÁNDOR Pál (1966): Történeti adalékok az antropológia-vitához, in *Valóság* 1966/4.
- SCHAFF, Adam (1964): Az egyén és teremtményei (Az elidegenedés problémája), in *Valóság* 1964/10.
- SCHAFF, Adam (1968): *Marxizmus és egyén*, Kossuth, Bp.
- SEMPRUN, Jorge (1966): Althusser tanulmányához, in *Valóság* 1966/1.
- SIPOS János (1969): A marxizmus "pluralizálásához", in *Kortárs* 1969/2.
- SOMOGYI Zoltán (1967): A marxizmus emberképe és az ember problémája a szocialista társadalomban, in *Magyar Filozófiai Szemle* 1967/3.
- SZABÓ ANDRÁS GYÖRGY (1968): Márkus György: Marxizmus és "antropológia" c. könyvéről, in *Magyar Filozófiai Szemle* 1968/1.
- SZOMOR TAMÁS (1966): Személy és személyiség, in *Vigilia* 1966/4.
- SZŰCS Katalin (1969): Az "egyén" a marxista filozófiában (Adam Schaff: Marxizmus és egyén c. könyvéhez), in *Magyar Filozófiai Szemle* 1969/4.
- TORDAI Zádor (1967): Az elidegenedésre vonatkozó marxi nézetek aktualitása, in *Magyar Filozófiai Szemle* 1967/4.
- TORDAI Zádor (1968a): A modern kapitalizmus lényege és az elidegenedés, in *Valóság* 1968/9.
- TORDAI Zádor (1968b): Miért vannak irányzatok a marxizmusban? in *Kortárs* 1968/10.
- TORDAI Zádor (1970): *Az elidegenedés mítosza és valósága*, Kossuth, Bp.
- TORDAI Zádor (1971): Az elidegenedés-probléma: vázlat, in *Világosság* 1971/5.
- VAJDA Mihály (1969a): Nyilatkozat, in *Magyar Filozófiai Szemle* 1969/2.
- VAJDA Mihály (1969b): A "lehetőség" könyve, in *Kortárs* 1969/8.
- VAJDA Mihály (1992a): Szembesítés, in Vajda Mihály: *Változó evidenciák*, Cserépfalvi - Századvég, Bp.
- VAJDA Mihály (1992b): A közvetítés mítosza és valósága, in Vajda Mihály: *Változó evidenciák*, Cserépfalvi - Századvég, Bp.
- VÁRKONYI Péter (1968): A szocialista társadalom fejlődéséről, problémáiról, in *Kortárs* 1968/11.
- VERES Péter (1964): levele (az elidegenedésről), in *Kortárs* 1964/12.
- VERES Péter (1965): Még egyszer: "elidegenedés"? in *Kortárs* 1965/2.
- VÉRTES László (1966): Az emberi faj kialakulásának szabályai és tanúi, in *Valóság* 1966/7.
- Vita az elidegenedésről. Összegzés, in *Valóság* 1965/2.
- VOIGT Vilmos (1967): Szaktudományos antropológia és filozófiai antropológia, in *Valóság* 1967/1.

- VÖRÖS Gyula (1963): A marxizmus polgári elferdítése ellen, in *Társadalmi Szemle* 1963/3.
- VÖRÖS Gyula (1964): A tudománytól az utópiáig? in *Valóság* 1964/4.
- VÖRÖS Gyula (1965): *Marxizmus és elidegenülés*, Kossuth, Bp.
- VÖRÖS Gyula (1968): Még egyszer az "elidegenedés és szocializmus" kérdéséről, in *Magyar Filozófiai Szemle* 1968/3.
- VÖRÖS Gyula (1972): A tőke műhelyében. A Grundrisse magyar nyelvű megjelenése alkalmából, in *Társadalmi Szemle* 1972/7-8.
- WITH Ádám (1967): Az antropológiai vitához, in *Valóság* 1967/1.